

પ્રબંધ ત્રીજો

અધિકાર દસમો

★ સદ્ગુણ અધિકાર ★

[૨૬૫] પરિશુદ્ધમનુષ્ટાનં જાયતે સમતાન્વયાત્ ।

કતકક્ષોદસંક્રાન્તે કલુષં સલિલં યથા ॥૧॥

અનુવાદ : જેમ કતકના ફળનું ચૂર્ણ નાખવાથી ડહોળું પાણી શુદ્ધ થઈ જાય છે તેમ સમતાના યોગથી અનુષ્ઠાન પરિશુદ્ધ થાય છે.

વિશેષાર્થ : સમતા વિશેનો અધિકાર પૂર્ણ કર્યા પછી ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ અનુષ્ઠાન વિશેનો આ અધિકાર શરૂ કરે છે અને તેમાં સમતાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે દર્શાવે છે. અનુષ્ઠાન એટલે આચરણ અથવા ક્રિયા. ધર્માનુષ્ઠાન એટલે તપ, જપ, વ્રત વગેરે પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ. લોકોમાં કરાતી આ ધર્મક્રિયાઓ બધી જ શુદ્ધ નથી હોતી. તે પણ દોષવાળી, અપૂર્ણ, અશુદ્ધ હોઈ શકે છે. એ ક્રિયાઓને પરિશુદ્ધ કરવી હોય તો શું કરવું જોઈએ ? એ માટે પ્રથમ સમતાની સાધના કરવી જોઈએ. જો હૃદયમાં રાગદ્વેષ રમતાં હોય, પક્ષાપક્ષીના ભાવ ચાલતા હોય, બીજાની અવહેલના કરવાની વૃત્તિ જોર પકડતી હોય, પોતાના કષાયો ઉગ્ર સ્વરૂપના બની જતા હોય અને સાથે ધર્મક્રિયા ચાલતી હોય તો એ ધર્મક્રિયાઓનું બહુ સારું ફળ મળી શકે નહિ. એટલે ધર્મક્રિયાઓને સમતા દ્વારા શુદ્ધ કરવી જોઈએ. પાણી ડહોળું, મલિન હોય પણ એમાં જો કતકના વૃક્ષના ફળનું ચૂર્ણ નાખવામાં આવે, તો તે પાણી શુદ્ધ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે કષાયો, પ્રમાદ વગેરેને લીધે મલિન થયેલાં અનુષ્ઠાનોની પરિશુદ્ધિ માટે સમતા એવું કામ કરે છે.

[૨૬૬] વિષં ગરોઽનનુષ્ટાનં તદ્દ્વેતુરમૃતં પરમ્ ।

ગુરુસેવાદ્યનુષ્ટાનમિતિ પંચવિધં જગુઃ ॥૨॥

અનુવાદ : વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દ્વેતુ અને પરમ અમૃત એવાં ગુરુસેવાદિ સ્વરૂપ પાંચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન કહેલાં છે.

વિશેષાર્થ : અનુષ્ઠાન એટલે વિધિપૂર્વકની ધર્મક્રિયા. ગુરુસેવા, જિનભક્તિ, ષડાવશ્યક, તપજપ, જ્ઞાનધ્યાન, દાનદયા વગેરે વિવિધ પ્રકારની ધર્મક્રિયાઓ એટલે કે અનુષ્ઠાનો છે. એ દરેક અનુષ્ઠાન પોતે શુભ પ્રકારનું છે, છતાં તે એક સરખી કક્ષાનું નથી. વળી તે અનુષ્ઠાન કરનાર સાધકોની પોતાની કક્ષા પણ એકસરખી નથી હોતી. તદ્દુપરાંત એ કરવા પાછળ દરેક જીવનો આશય પણ એકસરખો નથી હોતો. આવી રીતે અનુષ્ઠાનો અને એની આરાધનાના ઘણા જુદા જુદા પ્રકાર પડી શકે. એમાં મુખ્ય પાંચ પ્રકાર શાસ્ત્રકારો બતાવે છે : (૧) વિષાનુષ્ઠાન, (૨) ગરાનુષ્ઠાન, (૩) અનુ-અનુષ્ઠાન, (૪) તદ્દ્વેતુ

અનુષ્ઠાન અને (૫) અમૃત અનુષ્ઠાન. આ પાંચે અનુષ્ઠાન ચડતા ક્રમે છે અને તેમાં અમૃત અનુષ્ઠાન ઉત્કૃષ્ટ છે. આ પાંચે પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોનું સ્વરૂપ હવે પછીના શ્લોકોમાં સમજાવવામાં આવે છે.

[૨૬૭] આહારોપધિપૂજર્દ્ધિ-પ્રભુત્યાશંસયા કૃતમ્ ।

શીઘ્રં સચ્ચિત્તહન્તૃત્વાદ્વિષાનુષ્ઠાનમુચ્યતે ॥૩॥

અનુવાદ : આહાર, ઉપધિ, પૂજા, ઋદ્ધિ વગેરેની આશંસાથી કરેલું અનુષ્ઠાન, શુભ ચિત્તને સત્વર હણનાર હોવાથી તેને વિષાનુષ્ઠાન કહે છે.

વિશેષાર્થ : બધા માણસોની બધી જ ધર્મક્રિયાઓ એકસરખી કક્ષાની નથી હોતી અને તે કરનારની કક્ષા પણ એકસરખી નથી હોતી. તેમાં પણ બાળજીવોની ધર્મક્રિયા જીવનના ઐહિક અને ભૌતિક લાભો માટે થતી હોય છે. વર્તમાન જીવનમાં સંકટો, ઈષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ વગેરે માણસને તેમ કરવા પ્રેરે અથવા લાચાર પણ બનાવી દે છે. કેટલાક સારા આહાર માટે, કેટલાક વસ્ત્રાદિ સારાં ઉપકરણો (ઉપધિ) એટલે કે સાધનો માટે, કેટલાક પૂજા-સત્કાર માટે, કેટલાક ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે ગુરુસેવા, જિનભક્તિ, વ્રતતપ વગેરે ધર્મક્રિયાઓ કરે છે. માણસની ઈચ્છાઓ અને આશાઓનો કોઈ અંત નથી. જીવ તદ્દન નજીકના સમયની સાનુકૂળતાનો પહેલાં વિચાર કરે છે, પરંતુ એના નજીકના કે દૂરગામી પરિણામનો વિચાર કરતો નથી. આવી રીતે થતી ધર્મક્રિયાઓ ચિત્તની સદ્વૃત્તિઓને હણી નાખે છે. ચિત્તની શુદ્ધિને તે તરત હાનિ પહોંચાડે છે. માટે આવાં અનુષ્ઠાનને વિષાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. જેમ વિષ ખાવાથી તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે તેમ આવી આકાંક્ષાપૂર્વક કરેલાં અનુષ્ઠાનોથી શુભ ચિત્તવૃત્તિ તત્કાળ હણાય છે.

[૨૬૮] સ્થાવરં જંગમં ચાપિ તત્ક્ષણં ભક્ષિતં વિષમ્ ।

યથા હન્તિ તથેદં સચ્ચિત્તમૈહિકભોગતઃ ॥૪॥

અનુવાદ : જેમ સ્થાવર અને જંગમ વિષનું ભક્ષણ તત્ક્ષણ પ્રાણ હણે છે, તેવી રીતે ઐહિક ભોગથી તે શુભ ચિત્તને હણે છે.

વિશેષાર્થ : વિષના બે પ્રકાર પાડી શકાય. એક સ્થાવર વિષ અને બીજું જંગમ વિષ. સોમલ, અફીણ, વસ્ત્રનાગ, પોટેશિયમ સાર્ફનાઈડ વગેરે સ્થાવર વિષ ગણાય અને સર્પ, વીંછી વગેરેનું વિષ તે જંગમ અથવા હરતું ફરતું વિષ ગણાય. આ બેમાંથી કોઈપણ પ્રકારના ઝેરનું ભક્ષણ કરવામાં આવે અથવા સર્પાદિ કરડવાથી ઝેર શરીરમાં દાખલ થાય તો તે તત્ક્ષણ જીવને મારી નાખે છે. એવી જ રીતે આ જન્મમાં ખાનપાન, ભોગોપભોગ વગેરે મેળવવાની આશાથી, ઈચ્છાથી કરેલી ધર્મક્રિયા શુભ ચિત્તને હણી નાખે છે. એટલે એવા પ્રકારની ધર્મક્રિયા-અનુષ્ઠાનને વિષાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. સકામ વૃત્તિથી, દૃઢ આસક્તિથી કરેલી ક્રિયાઓનું ફળ મોક્ષમાર્ગમાં જીવને પાછું પાડનારું છે. ઐહિક સુખની અભિલાષા વિના, એક માત્ર મોક્ષના લક્ષ્યથી જ, સ્વ-સ્વરૂપમાં લીન થવાના ધ્યેયથી કરેલી ક્રિયાનું ફળ જીવને ઉપકારક નીવડે છે.

[૨૬૯] દિવ્યભોગાભિલાષેણ કાલાન્તરપરિક્ષયાત્ ।

સ્વાદૃષ્ટફલસંપૂર્ત્તેર્ગરાનુષ્ઠાનમુચ્યતે ॥૫॥

અનુવાદ : પોતાના પુણ્યકર્મનું ફળ પૂરું થતાં કાલાન્તરે ક્ષય પામનારું હોવાથી, દિવ્ય ભોગની અભિલાષાથી કરાતા અનુષ્ઠાનને ગરાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાક માણસો ઐહિક ભોગોપભોગનું સુખ મળ્યું છે તે વધુ મેળવવા માટે અથવા કેટલાક તેવું સુખ નથી મળ્યું માટે ભવિષ્યમાં દેવગતિમાં તેવું સુખ ભોગવવાનું મળે એ આશયથી તપજપાદિ કે ગુરુભક્તિ, જિનભક્તિ વગેરે પ્રકારની ધર્મક્રિયા કરે છે. એવી ધર્મક્રિયા જરૂર પડે તો તેઓ ઘણો કાળ કર્યા કરે છે, પણ તેનો આશય તો દેવગતિનાં સુખ ભોગવવાનો છે. આવા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન તે ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. વિષ તત્કાલ પ્રાણ હરી લે છે. ગરલ અથવા ગરના પ્રકારનું વિષ (slow poison) તત્કાલ નહિ પણ કાલાન્તરે પ્રાણ હરી લે છે. આવા પ્રકારની ધર્મક્રિયા પુણ્યોપાર્જન કરાવે છે. એથી શુભ કર્મ બંધાય છે. એના ફળ રૂપે દેવગતિનાં સુખ ભોગવવા મળે છે. પરંતુ કાલાન્તરે એનો પણ ક્ષય થાય છે. એટલે એને ગરાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય જીવનું લક્ષ્ય સ્વરૂપપ્રાપ્તિનું અથવા આત્મદર્શનનું અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનું નહિ પણ પૌદ્ગલિક સુખ ભોગવવાનું રહે છે. મોક્ષના સુખની કાં તો એને ખબર નથી અને ખબર હોય તો એ એની નજરની બહાર છે. અત્યારે તો એની અભિલાષા દેવગતિનાં ઊંચા પ્રકારનાં પૌદ્ગલિક સુખ દીર્ઘકાળ માટે ભોગવવાની છે. પરંતુ એ ભોગવવા જતાં એના ચિત્તની શુદ્ધિ હણાઈ જાય છે અને વખત જતાં તેવો જીવ ભારે પાપ કર્મો કરીને દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે અને નરકગતિનાં દુઃખ ભોગવવાનો પણ વારો આવે છે. વસ્તુતઃ વિષાનુષ્ઠાન કે ગરાનુષ્ઠાન કરનારો જીવ ભવભ્રમણમાંથી છૂટતો નથી.

[૨૭૦] યથા કુદ્રવ્યસંયોગજનિતં ગરસંજિતમ્ ।

વિષં કાલાન્તરે હન્તિ તથેદમપિ તત્ત્વતઃ ॥૬॥

અનુવાદ : જેમ કુદ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું ગર નામનું વિષ કાલાન્તરે હણે છે તેમ તત્ત્વથી જોતાં આ પણ એ પ્રમાણે કરે છે.

વિશેષાર્થ : ઝેરી વસ્તુઓ જાતજાતની હોય છે. ધતૂરાનાં ફૂલ, મોરથુથૂ વગેરે દ્રવ્યો ઝેરી છે. કેટલાક પ્રકારનાં ઝેરી દ્રવ્યો માણસને તરત નથી મારી નાખતાં. કાલાન્તરે થોડા દિવસમાં કે થોડા મહિનામાં તે મારી નાંખે છે. જૂના વખતમાં કાયનો અત્યંત બારીક ભૂકો કરી ભોજનમાં ભેળવી દેવાતો. આવાં કેટલાંક કુદ્રવ્યોને 'બંગડી ચૂર્ણ' કહેવામાં આવતાં. કાયની બંગડીનો ભૂકો કરીને તે કશાકમાં ભેળવીને ખવડાવી દેવામાં આવતો. આવાં કેટલાંક ખરાબ દ્રવ્યો ભોજન, ઔષધિ વગેરેમાં મિશ્ર કરીને ખવડાવી દેવાથી ખાનારના પ્રાણ ધીમે ધીમે તે હરી લે છે. આ પ્રકારનાં Slow Poisonને ગર અથવા ગરલ કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે કેટલાંક અનુષ્ઠાનો એવા ગર જેવાં હોય છે.

જે ધર્મક્રિયાઓમાં પરમાર્થનું એટલે કે મોક્ષનું લક્ષ્ય નથી હોતું, પરંતુ ભવાંતરમાં દેવલોક વગેરેનાં સુખો પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્ય હોય છે એવી ક્રિયાઓ તે ગરાનુષ્ઠાન છે. આવી કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ ક્યારેક

નિયાણાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેથી એવાં સુખો મળ્યા પછી પુણ્યનો ક્ષય થતાં અને ભારે પાપનો બંધ પડતાં કે ઉદય થતાં જીવને તે નરકાદિ દુર્ગતિમાં ધકેલી દે છે. આવાં ગરાનુજાનથી ચિત્તની શુદ્ધિ ઓછી થઈ જાય છે. તે જીવનું ભવચક્ર વધારી દે છે. એટલા માટે ગરાનુજાન પણ ત્યાજ્ય છે.

[૨૭૧] નિષેધાયાનયોરેવ વિચિત્રાનર્થદાયિનોઃ ।

સર્વત્રૈવાનિદાનત્વં જિનેન્દ્રૈઃ પ્રતિપાદિતમ્ ॥૭॥

અનુવાદ : જાતજાતના અનર્થને આપનારાં એ બંને(અનુજાન)નો નિષેધ કરવાને માટે જિનેશ્વરોએ, નિદાન (નિયાણુ) ન કરવું એવું સર્વત્ર પ્રતિપાદન કરેલું છે.

વિશેષાર્થ : વિષાનુજાન અને ગરાનુજાન એ બંને અનુજાનો અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અનર્થ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ઐહિક જીવનનાં ભોગોપભોગ માટે કે દેવલોકનાં સુખ માટે કરાતાં અનુજાનો અંતે તો જેર જેવાં નીવડે છે. ક્યારેક તો તે નરકગતિનાં દુઃખો તરફ જીવને ધસડી જાય છે. આવા પ્રકારનાં અનુજાનોમાં કેટલીક વાર નિદાનપૂર્વક સુખની વાંછા કરવામાં આવે છે. નિદાન એટલે નિયાણુ. નિયાણુ બાંધવાનો નિષેધ જિનેશ્વર ભગવંતોએ ફરમાવ્યો છે. તપ, પૂજાભક્તિ ઇત્યાદિ પ્રકારની ધર્મક્રિયાના બદલામાં સંકલ્પપૂર્વક અમુક પ્રકારની ઇચ્છાની પૂર્તિ થાય એવું માગી લેવું તે નિયાણુ છે. સાચા આરાધકે ધર્મક્રિયા નિરાશંસ ભાવે કરવી જોઈએ.

‘નિયાણુ’ શબ્દ ‘નિદાન’ ઉપરથી આવેલો છે. નિદાન શબ્દના બે અર્થ થાય છે : (૧) નિદાન એટલે પૃથક્કરણ અને (૨) નિદાન એટલે નિશ્ચિત દાન. જૈન શાસ્ત્રોમાં નિયાણુ શબ્દ નિશ્ચિત દાનના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે. એમાં સ્થૂલ દ્રવ્યદાનનો અર્થ નથી, પણ ચિત્તના દાનના અર્થમાં તે વપરાયો છે. કોઈપણ એક વિષયમાં ચિત્તને તીવ્રપણે અર્પી દેવું તે નિદાન. ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠે છે અને અભિલાષાઓ જન્મે છે. માણસની ઇચ્છાઓને કોઈ અંત નથી.

શુભ ભાવથી કરેલી કઠોર તપશ્રયા ક્યારેય નિષ્ફળ જતી નથી. કોઈક વાર મનુષ્ય પોતાના તપના બદલામાં કશુંક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને એ રીતે તે પ્રાપ્ત પણ થાય છે. તપના બદલામાં કોઈ ફળ ઇચ્છવું તેને નિયાણુ કહે છે. ‘નિયાણુ બાંધવું’ અથવા ‘નિયાણુ કરવું’ એવો રૂઢ પ્રયોગ વપરાય છે. નિયાણુ બાંધવાનો જૈન ધર્મમાં સામાન્ય રીતે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે નિયાણુ બાંધવાથી તેનું ફળ જો કે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેના પરિણામે પછીથી જે શુભાશુભ કર્મો બંધાય છે, એનાથી ભવપરંપરા વધે છે અને તે દુર્ગતિનું કારણ પણ બને છે.

નિયાણાં ત્રણ પ્રકારનાં ગણાવવામાં આવે છે : (૧) પ્રશસ્ત નિયાણુ, (૨) ભોગકૃત નિયાણુ અને (૩) અપ્રશસ્ત નિયાણુ.

તપના ફળરૂપે સાધુપણું, બોધિલાભ, સમાધિમરણ ઇત્યાદિ સંયમની આરાધના માટેની સામગ્રીની અભિલાષા કરવી તે પ્રશસ્ત નિયાણુ છે. તપના ફળરૂપે સ્ત્રીપુત્રાદિકની ઇચ્છા કરવી, ભૌતિક સુખસગવડની ઇચ્છા કરવી, ચક્રવર્તી કે દેવદેવીનાં સુખની વાંછના કરવી તે ભોગકૃત નિયાણુ છે. તપના ફળ રૂપે કોઈને મારી નાખવાની, કોઈકના શુભ કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવાની કે કોઈકને તનથી કે ધનથી અહિત

કરવાની કે વેર લેવાની ઈચ્છા કરવી તે અપ્રશસ્ત નિયાણુ છે. સામાન્ય રીતે માણસો તપના ફળ રૂપે ભોગકૃત નિયાણુ બાંધે છે.

નિયાણુ બાંધવાથી કેવી દુર્ગતિ થાય છે તે અંગે સંભૂતિ મુનિનું દષ્ટાંત જાણીતું છે. એમણે ઘણી કઠોર તપશ્ચર્યા કરી હતી. એના તપથી પ્રભાવિત થઈ સનતકુમાર ચક્રવર્તી પોતાના પરિવાર સાથે વંદન કરવા જાય છે. એ વખતે સર્વશ્રેષ્ઠ રાણી- (સ્રીરત્ન) જ્યારે વંદન કરતી હતી ત્યારે નીચા નમતાં, એના ચોટલાના વાળના છેડાનો જરાક સ્પર્શ સંભૂતિ મુનિને થઈ જાય છે. એટલો સ્પર્શ થતાં સંભૂતિ મુનિએ રોમાંચ અનુભવ્યો. મનથી તેઓ ચલિત થઈ ગયા અને નિયાણુ બાંધ્યું કે 'મેં જે કંઈ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી છે તેના ફળરૂપે જન્માન્તરમાં મને ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત થાઓ.' ભવાન્તરમાં એમને ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી થાય છે અને સ્રીસુખ ભોગવે છે. પરંતુ તે પછી તેઓ પાપકર્મ બાંધી નરકગતિ પામે છે.

નંદિષેણ મુનિ પણ નિયાણુ બાંધી ભવાન્તરમાં દુર્ગતિ પામે છે. સાધુઓની વૈયાવચ્ચ કરવા માટે સુપ્રસિદ્ધ બનેલા મુનિ નંદિષેણને, રૂપવતી રમણીને જોતાં ભવાન્તરમાં એવું સુખ ભોગવવાનું મન થાય છે. નિયાણુ બાંધે છે અને ભવાન્તરમાં એવું સુખ મેળવે છે, પરંતુ ત્યાર પછી તેઓ દુર્ગતિ પામે છે. જૈન પાંડવકથા પ્રમાણે દ્રૌપદી પૂર્વ ભવમાં સુકુમાલિકા નામની રૂપવતી શ્રેષ્ઠીપુત્રી હતી. દીક્ષા લીધી હતી, પણ મન વગર. એક વખત પાંચ પુરુષો સાથે સમાગમ કરતી દેવદત્તા નામની વેશ્યાને જોઈને, તેવા સુખની અભિલાષા થઈ જતાં સુકુમાલિકા સાધ્વીથી નિયાણુ બંધાઈ જાય છે. પરિણામે જન્માંતરમાં દ્રૌપદીના ભવમાં તેને પાંચ પતિ મળે છે.

ધર્મનાથ ભગવાનના સમવસરણમાં એક ઉંદર આવ્યો હતો. ભગવાને કહ્યું, 'આ ઉંદરને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું છે એટલે ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યો છે. પૂર્વના એક ભવમાં તે રાજકુમાર હતો. દીક્ષા લીધી, પરંતુ એનાથી ઉગ્ર વિહાર અને તપશ્ચર્યા થતાં નહોતાં. એક દિવસ વિહાર કરતાં રસ્તામાં એક ખેતરમાં એક ઉંદરને આમતેમ આનંદપૂર્વક દોડાદોડી કરતાં જોઈને એના મનમાં ભાવ થાય છે કે 'મારા કરતાં આ ઉંદરો કેટલા બધા સુખી છે ! એમને નથી વિહારનું કોઈ કષ્ટ કે નથી ગોચરીની કોઈ ચિંતા.' આવો વિચાર થતાં જ એમનાથી નિયાણુ બંધાઈ જાય છે અને ભવાન્તરમાં એ જીવ હવે ઉંદર બનેલો છે. પરંતુ હવે જાતિસ્મરણ થતાં એ જીવને પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને દેશના સાંભળવા અહીં આવ્યો છે.'

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ રચિત સમરાદિત્ય કેવલીની કથામાં પુરોહિતપુત્ર અગ્નિશર્મા, રાજકુમાર ગુણસેનના હાથે અવહેલના પામતાં, દીક્ષા લઈ ગુણસેનને ભવોભવ મારી નાખવાનું નિયાણુ બાંધે છે. આવું નિયાણુ અપ્રશસ્ત પ્રકારનું છે.

ભગવાન મહાવીરે એમના સોળમા પૂર્વ ભવમાં વિશ્વભૂતિ મુનિ તરીકે અપ્રશસ્ત નિયાણુ બાંધ્યું હતું.

ભોગકૃત નિયાણુ મુખ્યત્વે નવ પ્રકારનું છે : (૧) રાજા, (૨) શ્રેષ્ઠી, (૩) પુરુષ, (૪) સ્રી, (૫) પર-પ્રવિચાર, (૬) સ્વ-પ્રવિચાર, (૭) અલ્પવિકાર, (૮) દરિદ્રી અને (૯) વ્રતધારી શ્રાવક. દુનિયામાં સૌથી વધુ સુખ કોણ ભોગવે છે ? એ દષ્ટિએ ઉપરના નવ પ્રકારનાં વધુ સુખી છે એટલે તેવા થવાનું નિયાણુ બાંધવામાં આવે છે. કોઈને રાજા થવાથી વધુ સુખી થઈ શકાય એમ લાગે અને કોઈને દરિદ્રી રહેવાથી વધુ સુખશાંતિ ભોગવી શકાય એમ લાગે. ભોગકૃત નિયાણાથી આરાધના નિષ્ફળ જાય છે.

‘મને મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત થાઓ.’ ‘મને તીર્થંકર પરમાત્માનું શરણ મળી રહો.’ ‘મને સમાધિમરણ અને બોધિલાભ સાંપડી રહો’ વગેરે પ્રકારનું નિયાણુ પ્રશસ્ત નિયાણુ છે. ‘જય વીયરાય સ્તોત્ર’માં કહ્યું છે કે ‘હે પ્રભુ ! તમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો નિયાણુ બાંધવાની મનાઈ છે, તો પણ ભવોભવ તમારા ચરણોની સેવા કરવાનું મને સાંપડે એવું ઈચ્છું છું.’ આ રીતે પ્રશસ્ત નિયાણુ બંધાય છે. અલબત્ત, પ્રશસ્ત નિયાણુ અંતે તો નિયાણુ જ છે, તો પણ કેટલીક અપેક્ષાએ એ દોષરૂપ નથી ગણાતું.

કોઈપણ નિયાણુ આત્મવિકાસમાં અને અંતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રતિબંધક બને છે. માટે જ સાચા મુમુક્ષુ હોય અને તેમાં પણ મુનિ હોય તેઓ નિયાણુ બાંધતા નથી.

[૨૭૨] પ્રણિધાનાદ્યભાવેન કર્માનધ્યવસાયિનઃ ।

સંમૂર્ચ્છિમપ્રવૃત્યાભમનનુષ્ઠાનમુચ્યતે ॥૮॥

અનુવાદ : પ્રણિધાન વગેરેના અભાવથી, અધ્યવસાય રહિત તથા સંમૂર્ચ્છિમની પ્રવૃત્તિના જેવું જે કર્મ તે અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં અનનુષ્ઠાનનાં મુખ્ય લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રણિધાન એટલે મનની એકાગ્રતા. કોઈ ક્રિયા કરતી વખતે તેમાં મનની એકાગ્રતા જો ન હોય તો તે ક્રિયા યંત્રવત્ થાય છે. તે બરાબર થતી નથી. તેમાં ભૂલચૂક થવાનો સંભવ રહે છે. પ્રણિધાન ઉપરાંત ઉત્સાહ, આદર, પુરુષાર્થ વગેરેનો પણ તે ક્રિયામાં અભાવ હોય અને આત્માના અનુસંધાન વિના, અધ્યવસાય રહિત તે ક્રિયા જો થતી હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે જેમને મન ન હોય એવા સંમૂર્ચ્છિમ જીવો ક્રિયા કરે અને મન હોવા છતાં તેવા જીવો મન વગર ક્રિયા કરે તો એ બે ક્રિયામાં ફરક ન રહે. મતલબ કે તેમની ક્રિયા સંમૂર્ચ્છિમ જીવોની પ્રવૃત્તિ જેવી બની રહે. ચિત્તની એકાગ્રતા વિનાની, શૂન્ય મનથી કરાતી આવી ધર્મક્રિયાને અનુ-અનુષ્ઠાન (અથવા અન્યાનુષ્ઠાન કે અન્યોન્યાનુષ્ઠાન) કહેવામાં આવે છે.

[૨૭૩] ઓઘસંજ્ઞાઽત્ર સામાન્યજ્ઞાનરૂપા નિબંધનમ્ ।

લોકસંજ્ઞા ચ નિર્દોષસૂત્રમાર્ગાનપેક્ષિણી ॥૯॥

અનુવાદ : અહીં સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ ઓઘસંજ્ઞા અને નિર્દોષ સૂત્રમાર્ગની અપેક્ષા વગરની લોકસંજ્ઞા કારણરૂપ છે.

વિશેષાર્થ : અનનુષ્ઠાન પ્રકારની ધર્મક્રિયાની પ્રવૃત્તિ થવાનાં બે મુખ્ય કારણો છે : (૧) ઓઘસંજ્ઞા અને (૨) લોકસંજ્ઞા. ઓઘ એટલે સામાન્ય. જેમાં ઊંડાણમાં જવામાં ન આવે, યોગ્યાયોગ્યતાની પૂરી તપાસ કરવામાં ન આવે, કાર્યકારણની મીમાંસા ન હોય, ઉપર ઉપરથી થોડું જાણીને સંતોષ માની લીધો હોય, વળી એનું તારતમ્ય તપાસવાની શક્તિ કે યોગ્યતા ન હોય, એવી પ્રવૃત્તિઓ સંસારમાં જેમ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં થાય છે તેમ ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ થાય છે. દરેક જમાનામાં કેટલીયે ધર્મપ્રવૃત્તિ માત્ર ઓઘસંજ્ઞાથી થતી રહે છે. લોકસંજ્ઞામાં ‘લોક’ શબ્દ સૂચવે છે તેમ ઘણા લોકો કહે છે માટે પોતે કરવું અથવા વડીલો કરતા આવ્યા છે માટે પોતે કરવું અથવા જો પોતે નહિ કરે તો લોકોથી અળગા પડી જવાશે, અથવા

જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થવાશે એવા ભયથી કરવું તે અથવા લોભલાલચથી વશ થઈને કરવું તે. આવી ગતાનુગતિક દેખાદેખીથી થતી ઉપયોગશૂન્ય પ્રવૃત્તિ તે લોકસંજ્ઞાવાળી પ્રવૃત્તિ છે. ધર્મક્ષેત્રે થતી એવી પ્રવૃત્તિને અનુ-અનુષ્ઠાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એમાં શુદ્ધ, નિર્દોષ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તની અપેક્ષા નથી હોતી. એટલે જ અનુ-અનુષ્ઠાનના પ્રકારની પ્રવૃત્તિ બહુ ફલદાયી નીવડતી નથી.

[૨૭૪] ન લોકં નાપિ સૂત્રં નો ગુરુવાચમપેક્ષતે ।

અનધ્યવસિતં કિંચિત્કુરુતે ચૌઘસંજ્ઞયા ॥૧૦॥

અનુવાદ : ઓઘસંજ્ઞાથી તે જે કંઈ કરે છે તેમાં લોકની, સૂત્રની કે ગુરુના વચનની અપેક્ષા રાખતો નથી અને અધ્યવસાયરહિત તે કરે છે.

વિશેષાર્થ : જે કોઈ ઓઘસંજ્ઞાથી અનુષ્ઠાન કરે છે તેમાં તે લોકની અપેક્ષા રાખતો નથી, એટલે કે લોકરીતિ કેવી છે, લોકપરંપરા કેવી છે તે સમજવાની દરકાર રાખતો નથી. એથી ઓઘસંજ્ઞાથી થતી ક્રિયા ક્યારેક લોકવિરુદ્ધ પણ હોઈ શકે છે. વળી આવી રીતે ઓઘસંજ્ઞાથી અનુષ્ઠાન કરનાર સૂત્રમાં અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે તે જાણતો નથી, તે જાણવાની તેની વૃત્તિ પણ નથી હોતી અથવા ક્યારેક તેવી શક્તિ પણ તેનામાં હોતી નથી. એટલે પોતાની ક્રિયા શાસ્ત્રાનુસારી છે કે કેમ તેની પણ તેને સમજ પડતી નથી. તદુપરાંત તે ગુરુવચનની અપેક્ષા પણ રાખતો નથી, એટલે કે તે અંગે ગુરુ-ભગવંતોનું માર્ગદર્શન મેળવવું જોઈએ એવું તેને સૂઝતું નથી. કદાચ સૂઝે તો તેવી ઈચ્છા કે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તે પોતાની મતિએ ક્રિયા કરે છે, પણ વસ્તુતઃ તે શૂન્ય ચિત્તે ક્રિયા કરે છે. આવી જે જે ધર્મક્રિયા તે કરે છે તેમાં તેના ચિત્તના શુભ અધ્યવસાયો જોડાયા હોતા નથી. એની ક્રિયા ભાવવિહીન હોય છે. પરિણામે તેવી ઓઘસંજ્ઞાવાળી ક્રિયા એકંદરે વ્યર્થ નીવડવાનો સંભવ રહે છે.

[૨૭૫] શુદ્ધસ્યાન્વેષણે તીર્થોચ્છેદઃ સ્યાદિતિ વાદિનામ્ ।

લોકાચારાદરશ્રદ્ધા લોકસંજ્ઞેતિ ગીયતે ॥૧૧॥

અનુવાદ : ‘શુદ્ધનું અન્વેષણ કરવા જતાં તો તીર્થનો ઉચ્છેદ થઈ જાય’, એવી દલીલ કરનારાઓને લોકાચારમાં જે આદર અને શ્રદ્ધા થાય તે લોકસંજ્ઞા કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : આવશ્યકાદિ ધર્મક્રિયા કરતી વખતે તે સૂત્રસિદ્ધાન્ત અનુસાર શુદ્ધપણે જ કરવી અને નહિ તો ન જ કરવી, એવો જો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો એવી શુદ્ધ રીતે ક્રિયા કરનારા થોડા જ નીકળવાના. બીજી બાજુ અશુદ્ધ ક્રિયા કરનારને અટકાવતાં અટકાવતાં એવો વખત આવશે કે જ્યારે શુદ્ધ ક્રિયા કરનાર કોઈ હશે નહિ અને અશુદ્ધ ક્રિયાને કરવા દેવામાં આવતી ન હોય. પરિણામે ક્રિયા કરનાર જો કોઈ રહે જ નહિ તો તીર્થનો એટલે જિનશાસનનો વિચ્છેદ જ થઈ જાય. એના કરતાં લોકો જેમ કરતાં હોય તેમ ભલે કરે, આવું કહીને લોકોનાં અવિધિવાળાં, અશુદ્ધ અનુષ્ઠાન માટે જે આદર અને શ્રદ્ધા ધરાવવામાં આવે તે લોકસંજ્ઞા કહેવાય છે. લોકાચાર આવી રીતે બળવાન થઈ જાય છે અને પછી તો એ જ કલ્યાણકારી માર્ગ છે એવા ભ્રમમાં પડી જવાય છે. ગતાનુગતિકતાથી, આત્માના અવલંબન વિના, લક્ષ્યની શુદ્ધિ વિના થતી આવી ક્રિયામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણા માણસો જોડાયા હોવાથી, એ

જ સાચું છે એવો ભાવ જન્મે છે અને એને માટે બહુમાન થાય છે. પરંતુ લોકસંજ્ઞાથી કરાતાં આવાં અનુષ્ઠાન તે અનનુષ્ઠાન જ ગણાય.

[૨૭૬] શિક્ષિતાદિપદોપેતમપ્યાવશ્યકમુચ્યતે ।

દ્રવ્યતો ભાવનિર્મુક્તમશુદ્ધસ્ય તુ કા કથા ॥૧૨॥

અનુવાદ : શિક્ષિત વગેરે પદથી યુક્ત છતાં ભાવથી રહિત જે આવશ્યક તે જો દ્રવ્ય (આવશ્યક) કહેવાય, તો પછી અશુદ્ધની તો વાત જ શી ?

વિશેષાર્થ : આવશ્યક ક્રિયાઓ બરાબર શુદ્ધ રીતે કરવા માટે ઉચ્ચારશુદ્ધિ, વિધિશુદ્ધિ વગેરે કેમ બરાબર સચવાય તેનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શિક્ષણ, આસેવન, પદસંપદા વગેરે સહિત આવશ્યક ક્રિયાઓનો સૂત્રપાઠ કરવામાં આવ્યો હોય, પણ તે જો ભાવ વગર, યંત્રવત્ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેને માત્ર દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવામાં આવે છે. તો પછી જે ક્રિયા ભાવશૂન્ય હોય અને વળી સૂત્રોના પાઠના ઉચ્ચારમાં પણ અશુદ્ધ હોય તો તેની તો વાત જ શી કરવી ? એને દ્રવ્યાવશ્યક પણ કેમ કહી શકાય ? આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે આવી રીતે દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ઉભય રીતે અશુદ્ધ ક્રિયાનું મૂલ્ય બહુ ન ગણાય.

[૨૭૭] તીર્થોચ્છેદભિયા હન્તાવિશુદ્ધસ્યૈવ ચાદરે ।

સૂત્રક્રિયાવિલોપઃ સ્યાદ્ ગતાનુગતિકત્વતઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : તીર્થના ઉચ્છેદના ભયથી જો અશુદ્ધનો આદર કરવામાં આવે તો, ગતાનુગતિકત્વને લીધે સૂત્રક્રિયાનો લોપ થઈ જશે.

વિશેષાર્થ : લોકસંજ્ઞા અનુસાર જે અશુદ્ધ ક્રિયા થતી હોય છે તેના બચાવ માટે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે મોટા ભાગના લોકો અશુદ્ધ રીતે જ તે કરે છે અને શુદ્ધ ક્રિયા થાય તો જ કરવી એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે, તો વખત જતાં શુદ્ધ કે અશુદ્ધ બંને પ્રકારની ક્રિયા કરનાર કોઈ હશે જ નહિ અને એમ કરતાં તીર્થનો વિચ્છેદ થઈ જશે. આ ભયસ્થાન જેટલું વાસ્તવિક છે તેના કરતાં કાલ્પનિક વધુ છે. જો અશુદ્ધ ક્રિયાનો આદર ચાલુ રહે તો વખત જતાં ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ લોકો, વધુ અને વધુ પ્રકારની ક્રિયા અશુદ્ધ રીતે જ કરતા રહેશે. એમ કરતાં કરતાં અશુદ્ધ ક્રિયા જ પ્રમાણભૂત બની જશે, કારણ કે તે લોકપ્રિય હશે. પરંતુ એથી સાચા સૂત્રસિદ્ધાન્તનો અને સૂત્રાનુસાર શાસ્ત્રકથિત વિશુદ્ધ ક્રિયાનો ક્રમે કરીને લોપ જ થઈ જશે. એટલે જો સૂત્રક્રિયાનો લોપ થશે તો પણ તીર્થનો વિચ્છેદ થઈ જશે. આમ અશુદ્ધનો આદર કરવાથી અને તેનો જ આગ્રહ રાખવાથી તીર્થવિચ્છેદ અને શાસ્ત્રવિચ્છેદ એમ બંને વિચ્છેદ થશે. એટલે ઘણા લોકો અશુદ્ધ ક્રિયા કરતા હોય તો પણ આદર, મહિમા અને આગ્રહ તો શાસ્ત્રવિહિત શુદ્ધ ક્રિયાનો જ કરવો જોઈએ.

[૨૭૮] ધર્મોદ્યતેન કર્તવ્યં કૃતં બહુભિરેવ ચેત્ ।

તદા મિથ્યાદૃશાં ધર્મો ન ત્યાજ્યઃ સ્યાત્કદાચન ॥૧૪॥

અનુવાદ : ધર્મમાં ઉદ્યત પુરુષે, જે ઘણાંએ કર્યું હોય તે જ કરવું જોઈએ એમ હોય તો પછી મિથ્યાદૃષ્ટિનો ધર્મ ક્યારેય ત્યાજ્ય નહિ થાય.

વિશેષાર્થ : અશુદ્ધ ક્રિયા કરનારા ભલે કર્યા કરે, કારણ કે નહિ તો તીર્થનો ઉચ્છેદ થઈ જશે—એવી દલીલનો જવાબ આપ્યા પછી હવે અહીં તેઓની બીજી દલીલનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.

લોકાચારમાં જ્યારે ઘણા લોકો એક ખોટી વસ્તુ કરતા હોય છે, ત્યારે ખોટી વસ્તુનો ચીલો પડી જાય છે. વળી આજકાલ લોકશાહીના નામે બહુમતી કરે એ સાચું એવી દલીલ પણ કરવામાં આવે છે. સામાજિક દષ્ટિએ લોકવ્યવહારમાં એમ કરવામાં આવે તો તે ભલે હોય. ક્યારેક તેમ કરવું આવશ્યક પણ બને. પરંતુ અધ્યાત્મમાર્ગમાં બહુમતી ન ચાલે, કારણ કે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ મેળવવા માટેની પાત્રતા જ ઘણી દુર્લભ છે. એટલે સંસારમાં હમેશાં આધ્યાત્મિક સમજણ અને ડહાપણ ધરાવનારા લોકો કુલ લોકોની સંખ્યાની દષ્ટિએ અલ્પ સંખ્યામાં જ રહેવાના. હવે જો એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે કે ધર્મક્રિયાની બાબતમાં પણ બહુમતી કરે તે જ કરવા યોગ્ય છે, તો તેની સામે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ અહીં સચોટ દલીલ કરે છે કે જો એવું જ ગણશો તો સંસારમાં હમેશાં સમ્યગ્દષ્ટિવાળા જીવો કરતાં મિથ્યાદષ્ટિવાળા લોકો મોટી સંખ્યામાં જ રહેવાના. તો તો પછી સર્વત્ર મિથ્યાદર્શન જ આરાધ્ય બની જશે. પરંતુ એમ ન થાય એટલા માટે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે લોકસંજ્ઞાને હમેશાં ત્યાજ્ય ગણવી જોઈએ.

[૨૭૯] તસ્માદ્ગતાનુગત્યા યત્ક્રિયતે સૂત્રવર્જિતમ્ ।

ઓઘતો લોકતો વા તદનનુષ્ઠાનમેવ હિ ॥૧૫॥

અનુવાદ : એટલા માટે સૂત્રરહિત અને ગતાનુગતિક રીતે, ઓઘસંજ્ઞાથી કે લોકસંજ્ઞાથી જે કરવામાં આવે તે અનનુષ્ઠાન જ છે.

વિશેષાર્થ : આમ, ઓઘસંજ્ઞાથી કે લોકસંજ્ઞાથી થતી ધર્મક્રિયાઓનાં મુખ્ય લક્ષણો દર્શાવી, આધ્યાત્મિક આરાધનામાં તેની ઉપયોગિતા કેટલી બધી ઓછી છે તે સમજાવ્યા પછી તે વિશે ગ્રંથકાર મહર્ષિ આ શ્લોકમાં સમાપન કરતાં કહે છે કે આ રીતે સૂત્રની અપેક્ષા વિનાની એટલે કે શાસ્ત્રકથિત આચારશુદ્ધિ વિનાની અને સમજણ વિના ઓઘસંજ્ઞાથી કે લોકસંજ્ઞાથી થતી ધર્મક્રિયા અંતે તો અનનુષ્ઠાન જ ગણાય. મોક્ષમાર્ગમાં તે ઉપકારક નીવડતી નથી.

[૨૮૦] અકામનિર્જરાંગત્વં કાયક્લેશાદિહોદિતમ્ ।

સકામનિર્જરા તુ સ્યાત્ સોપયોગપ્રવૃત્તિતઃ ॥૧૬॥

અનુવાદ : આમાં કાયાને કષ્ટ આપવા વગેરેથી અકામ નિર્જરા થાય છે, પરંતુ ઉપયોગ સંહિતની પ્રવૃત્તિથી સકામ નિર્જરા થાય છે.

વિશેષાર્થ : જે અનનુષ્ઠાન છે તેનાથી તો માત્ર અકામ નિર્જરા થાય છે. તેમાં કાયાને કષ્ટ આપવાપણું હોય છે. એમાં ઉપયોગની શૂન્યતા છે. અજ્ઞાનથી થતી તે ક્રિયા છે. એમાં લક્ષ્યની વાત નથી હોતી. જે ધર્મક્રિયા ઉપયોગ સંહિત થાય છે તેમાં સકામ નિર્જરા થાય છે. તેમાં મોક્ષનું લક્ષ્ય સ્પષ્ટ હોય છે.

નિર્જરા એટલે કર્મોનું ખરી પડવું. તેના બે પ્રકાર છે : સવિપાક અને અવિપાક. પૂર્વે બાંધેલાં કર્મો વિપાકોદય થતાં ભોગવાઈને ખરી પડે તે સવિપાક નિર્જરા. ગુપ્તિ, સમિતિ, તપ વગેરે દ્વારા કર્મોને

ઉદયમાં લાવી, તે ફળ આપે તે પહેલાં તેને ભસ્મ કરવાં તે અવિપાક નિર્જરા છે. નિર્જરાના અકામ અને સકામ એવા બે પ્રકાર પણ બતાવવામાં આવે છે. અકામ એટલે ઈચ્છા વગર અને સકામ એટલે ઈચ્છાપૂર્વક, ધ્યેયપૂર્વક. કોઈકના રોકી રાખવાથી કે એવા અજ્ઞાનયુક્ત સંજોગોને કારણે, આત્મશુદ્ધિના લક્ષ્ય વિના ભૂખ, તરસ વગેરે કાયકલેશ મિથ્યાત્વસહિત સહન કરવાનાં આવે તે અકામ નિર્જરા છે. આત્મશુદ્ધિ માટે, ભાવપૂર્વક, ઉપયોગપૂર્વક સમ્યક્ત્વસહિત કરેલી ક્રિયાથી થતી કર્મની નિર્જરા તે સકામ નિર્જરા છે. મોક્ષમાર્ગમાં સકામ નિર્જરા જ ઉપકારક થાય છે.

[૨૮૧] સદનુષ્ઠાનરાગેણ તદ્દેતુ માર્ગગામિનામ્ ।

एतच्च चरमावर्तेऽनाभोगादेर्विना भवेत् ॥૧૭॥

અનુવાદ : માર્ગગામીઓને સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી તદ્દેતુ (અનુષ્ઠાન) પ્રાપ્ત થાય છે. અનાભોગાદિ વિના, ચરમાવર્તમાં તે પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષાર્થ : માર્ગાનુસારી જીવોને, મોક્ષમાર્ગની અભિલાષા ધરાવનારાને ચરમાવર્તમાં આ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે. તદ્દેતુ (તદ્દેતુ) એટલે 'એ માટેનું' એટલે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનું અનુષ્ઠાન. એ અનુષ્ઠાન 'તદ્દેતુ'ના નામથી ઓળખાય છે. એ અનુષ્ઠાનવાળા જીવો અનાભોગાદિકથી મુક્ત હોય છે અને તેઓ ચરમાવર્તમાં આવેલા હોય છે. 'અનાભોગ' પારિભાષિક શબ્દ છે. એનો એક અર્થ થાય છે અજ્ઞાણતાં કે ખ્યાલ બહાર. અનાભોગાદિ શબ્દથી અનુપયોગ, અનાદર, વિસ્મૃતિ, સહસાકાર, આશંસા વગેરે દોષો ગણાવી શકાય. તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કરનારમાં આવા દોષો હોતા નથી.

ચરમાવર્ત એટલે છેલ્લું આવર્તન, છેલ્લું પુદ્ગલ પરાવર્તન.

ચરમાવર્ત શબ્દમાં ચરમ એટલે છેલ્લું અને આવર્ત એટલે વર્તુળ. જીવ સંસારમાં ચૌદ રાજલોકમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે. સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી છૂટો પડેલો અને વ્યવહાર રાશિમાં આવેલો જીવ જન્મમરણ કરતો રહે છે. તે એકેન્દ્રિયથી માંડીને સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય બને અને મનુષ્ય તરીકે કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જાય, એમાં કેટલો બધો કાળ વીતતો હશે ! વળી મનુષ્યભવ મળ્યો તે ભવે જ કેવળજ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય એવું નથી. કેટલાયે જીવો ચોર્યાશી લાખ યોનિમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં કેટલીયે વાર મનુષ્યપણું પામે છે, છતાં ફરી ભવભ્રમણમાં અટવાય છે. જ્ઞાની ભગવંતો કહે છે કે અનંતકાળ એમાં વીતી જાય છે. એમાં ચૌદ રાજલોકમાં બધે એ ઘૂમી વળે છે. એ કેવી રીતે ઘૂમી વળે છે અને એમાં કોઈ નિયમ છે કે નહિ, તે વિશે જૈન દર્શન બહુ સૂક્ષ્મતાથી સમજાવે છે. એને પુદ્ગલ પરાવર્તન કહે છે.

પુદ્ગલ એટલે અજીવ તત્ત્વ (Matter). આત્મા ચેતન તત્ત્વ છે. જ્યાં સુધી મુક્તિ (મોક્ષ) ન મળે ત્યાં સુધી આ ચેતન તત્ત્વ પુદ્ગલ સાથે સંલગ્ન રહે છે. જીવનો દેહ પુદ્ગલનો બનેલો છે. પુદ્ગલના સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ પ્રતિક્ષણ (પ્રતિસમય) દેહમાંથી છૂટા પડી બહાર નીકળી જાય છે અને બીજા પરમાણુઓ દેહમાં જોડાય છે. જીવ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે આત્મા દેહ છોડી બીજો દેહ ધારણ કરે છે. આ રીતે પુદ્ગલ પરમાણુઓનું ગ્રહણ અને ઉઝન (ત્યાગ), તે પુદ્ગલનો આવર્ત કહેવાય છે.

પુદ્ગલ પરમાણુઓ કેટલા પ્રકારના છે ? જૈન દર્શન પ્રમાણે મુખ્યત્વે આઠ પ્રકારના છે. એને વર્ગણા

કહેવામાં આવે છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, તેજસ્, કાર્મણ, આહારક, ભાષા, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને મન, એ આઠ વર્ગજ્ઞામાંથી આહારક સિવાયની સાત વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનું પરાવર્તન જીવ અનેક વાર કરે છે, પરંતુ આહારક વર્ગજ્ઞા તો જીવને સમગ્ર ભવચક્રમાં ફક્ત ચાર વાર જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ચૌદ રાજલોકમય આ વિશ્વમાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ સર્વત્ર ભરેલા છે. એમાંથી સાતે વર્ગજ્ઞાના દરેકે દરેક પુદ્ગલ પરમાણુને જીવ ભોગવે એટલે કે પરિણામાવે ત્યારે એક પુદ્ગલ પરાવર્તન થાય. આ પુદ્ગલ પરાવર્તન તે દ્રવ્યથી થયું કહેવાય. વળી એમાં કોઈ ક્રમ ન હોવાથી તે બાહર કહેવાય. એટલે આ દ્રવ્યથી બાહર પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય. તદ્દુપરાંત વૈક્રિય, તેજસ્ વગેરે સાતે વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ પરમાણુઓને અનુક્રમે ભોગવે તો તે દ્રવ્યથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય.

હવે ક્ષેત્રથી પુદ્ગલ પરાવર્તન લઈએ. લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. પ્રત્યેક પ્રદેશને મરણથી સ્પર્શવામાં આવે અને એ રીતે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશને સ્પર્શવામાં આવે તે ક્ષેત્રથી બાહર પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય. તદ્દુપરાંત લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશને મરણથી અનુક્રમે સ્પર્શવામાં આવે. (વચમાંના સમયમાં અન્ય પ્રદેશોને ગમે તેટલી વાર સ્પર્શવામાં આવે તે ન ગણાય.) અને એમ સર્વ લોકાકાશના પ્રદેશોને સ્પર્શવામાં આવે તે ક્ષેત્રથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય. તેવી જ રીતે ઉત્સર્પિણીના અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયોને મરણથી સ્પર્શવામાં આવે તે કાળથી બાહર પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય અને કાળચક્રના સમયને અનુક્રમે સ્પર્શવામાં આવે તે કાળથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય. એ જ પ્રમાણે કષાયોના અસંખ્ય અનુબંધસ્થાનોને બધાંને સ્પર્શવામાં આવે તે ભાવથી બાહર પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય અને કષાયોનાં અનુબંધસ્થાનોને અનુક્રમે સ્પર્શવામાં આવે તે ભાવથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્તન કહેવાય. આમ જીવ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન કરતો કરતો જ્યારે છેલ્લાં પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં (ચરમાવર્તમાં) આવે, ત્યારે જીવની ઔઘદષ્ટિ મટીને યોગદષ્ટિ થવા માંડે છે અને ત્યારે એને આ તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે.

[૨૮૨] ધર્મયૌવનકાલોઽયં ભવબાલદશાઽપરા ।

અત્ર સ્યાત્ સત્ક્રિયારાગોઽન્યત્ર ચાસત્ક્રિયાદરઃ ॥૧૮॥

અનુવાદ : આ ધર્મનો યૌવનકાળ છે. તે પહેલાં ભવની બાલદશા હોય છે. અહીં સત્ ક્રિયાનો રાગ હોય છે તથા બીજામાં અસત્ ક્રિયાનો આદર હોય છે.

વિશેષાર્થ : તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનવાળો જીવ ચરમાવર્તમાં આવે છે. એને સત્ ક્રિયાનો અનુરાગ હોય છે. અસત્ ક્રિયા પ્રત્યે હવે એને અનુરાગ થતો નથી.

આવી રીતે ચરમાવર્તમાં આવેલા જીવ માટે ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે આ એનો ધર્મયૌવનનો કાળ છે. યૌવનમાં શક્તિ, પુરુષાર્થનો ઉત્સાહ, ધ્યેયની સ્પષ્ટતા, તરવરાટ, સમજણ, સારાસાર વિવેક વગેરે હોય છે. એટલે ચરમાવર્તને યોગ્ય રીતે જ ધર્મના યૌવનકાળ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. ચરમાવર્તમાં ન આવેલા જીવો સંસારની બાલદશાના જીવો કહેવાય છે, કારણ કે એવા જીવોને પુનર્જન્માદિમાં શ્રદ્ધા કદાચ હોય કે ન હોય. બુદ્ધિથી કદાચ તે સ્વીકારે પણ અંતરમાં તેની પ્રતીતિ ન પણ હોય. તેને ભૌતિક ઐહિક જીવન જ સારી રીતે સુખમય જીવવા જેવું છે એવું રહ્યા કરે છે. એની તમામ પ્રવૃત્તિઓ પોતાના વર્તમાન જીવનને ધન, પુત્ર પરિવાર વગેરેની દષ્ટિએ સાર્થક કરવા યોગ્ય લાગે છે. ધર્મના આવા

બાલ્યકાળમાં તેને અસત્ ક્રિયાઓ પ્રત્યે રસ, રુચિ, આદર વગેરે રહ્યાં કરે છે. સત્ક્રિયાઓ તરફ અનુરાગ એને થતો નથી. સત્ક્રિયાઓ તેને વ્યર્થ કે અર્થહીન, સમય બગાડવા જેવી લાગે છે.

[૨૮૩] भोगरागाद्यथा यूनो बालक्रीडाऽखिला ह्रिये ।

धर्मयूनस्तथा धर्मरागेणासत्क्रिया ह्रिये ॥૧૯॥

અનુવાદ : જેમ યુવાન પુરુષને ભોગના રાગને લીધે પોતાની બધી બાલક્રીડા લજજાકારક લાગે છે, તેમ ધર્મના યૌવનકાળમાં આવેલાને ધર્મના રાગને કારણે અસત્ ક્રિયા શરમાવા જેવી લાગે છે.

વિશેષાર્થ : ચરમાવર્તમાં આવેલા જીવને જ સત્ ક્રિયા અનુરાગ હોય છે. ધર્મનો એ યૌવનકાળ છે. એટલે પોતે પૂર્વે અણસમજમાં જે કંઈ અસત્ ક્રિયા કરી હોય તેવી ક્રિયા કરતાં હવે તેને લજજા ઊપજે છે.

અહીં દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે કે જેમ કોઈ યુવાન હોય તો એને હવે બાલક્રીડા કરતાં શરમાવા જેવું લાગે છે. નાનાં છોકરાંઓ બાળપણમાં ઠેલણગાડી, ઢીંગલા-ઢીંગલી, ઘર ઘર રમવું કે ધૂળમાં આળોટવું વગેરે રમત રમે છે, પરંતુ મોટા થયા પછી તેઓને એવી રમત રમતાં સંકોચ-શરમ થાય છે. એ પ્રકારની રમત હવે તેમને શોભતી નથી. કોઈ નાનાં બાળકોને એવી રમત રમાડે તે જુદી વાત છે, પણ પોતે એકલા રમે તો તેઓ હાસ્યાસ્પદ બને અને મૂર્ખામાં ખપે. તેવી જ રીતે ધર્મના યૌવનકાળમાં પ્રવેશેલા અને સદનુષ્ઠાન કરવાવાળાને અશુદ્ધ કે અસત્ ક્રિયા કરતાં શરમ ઊપજે છે. સદનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થતાં અસદ્ અનુષ્ઠાન આપોઆપ છૂટી જાય છે.

[૨૮૪] चतुर्थं चरमावर्ते तस्माद्धर्मानुरागतः ।

अनुष्ठानं विनिर्दिष्टं बीजादિક्रमसंगतम् ॥૨૦॥

અનુવાદ : એટલે ચરમાવર્તમાં ધર્મના અનુરાગને લીધે બીજાદિ ક્રમથી યુક્ત એવું ચતુર્થ (તદ્દહેતુ) અનુષ્ઠાન હોય છે.

વિશેષાર્થ : જીવ જ્યારે ચરમાવર્તમાં આવે છે ત્યારે સત્ ક્રિયા પ્રત્યે અથવા ધર્મક્રિયા પ્રત્યે એને અનુરાગ જન્મે છે. ચોથું તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન સત્ ક્રિયા પ્રત્યેના અનુરાગવાળું હોય છે. એટલે તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન પણ ચરમાવર્તમાં જ સંભવી શકે.

આ અનુષ્ઠાનનાં જે લક્ષણો છે તેને વૃક્ષાનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. વૃક્ષમાં બીજ, અંકુર, સ્કંધ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ એનાં ક્રમિક અંગો છે. એ પ્રમાણે આ અનુષ્ઠાનનાં લક્ષણોને હવે પછીના શ્લોકોમાં એ રીતે ઘટાવવામાં આવ્યાં છે.

[૨૮૫] बीजं चेह जनान् दृष्ट्वा शुद्धानुष्ठानकारिणः ।

बहुमानप्रशंसाम्यां चिकीर्षा शुद्धगोचरा ॥૨૧॥

અનુવાદ : શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનારા મનુષ્યોને જોઈને તેમની બહુમાન અને પ્રશંસા કરવા દ્વારા શુદ્ધ ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા થાય તે અહીં બીજ છે.

વિશેષાર્થ : આ ચોથું તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન કરનાર જીવનું બીજ રૂપ પ્રથમ લક્ષણ એ હોય છે કે જે લોકો શુદ્ધ, મોક્ષલક્ષી ક્રિયા કરે છે તેવા લોકો પ્રત્યે તેને આદર-બહુમાન થવા લાગે છે. વળી તેઓ માટે પ્રીતિ થતાં તેમની સમ્યક્ પ્રશંસા પણ તે કરવા લાગે છે. વળી પોતાને પણ એવો શુભ ભાવ થાય છે કે, 'હું પણ આવી શુદ્ધ ધર્મક્રિયા કરતો થાઉં તો કેવું સારું !'

આ પ્રકારનો ભાવ થવો તે તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનનું બીજરૂપ લક્ષણ છે.

[૨૮૬] તસ્યા એવાનુબંધશ્ચાકલંકઃ કીર્ત્યંતેઽઙ્કુરઃ ।

તદ્દેત્વન્વેષણા ચિત્રા સ્કંધકલ્પા ચ વર્ણિતા ॥૨૨॥

અનુવાદ : તેના અકલંક અનુબંધને અંકુર કહેવામાં આવે છે. એ માટે તેની વિવિધ પ્રકારની અન્વેષણા કરવી તે સ્કંધરૂપે વર્ણવાય છે.

વિશેષાર્થ : તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનરૂપી વૃક્ષમાં અંકુરને સ્થાને ક્યું લક્ષણ પ્રગટ થાય છે અને સ્કંધ (થડ)ને સ્થાને ક્યું લક્ષણ પ્રગટ થાય છે તે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

જીવને પોતાને ઈચ્છા અને ભાવના થઈ હતી કે પોતે ક્યારે એવી શુદ્ધ ધર્મક્રિયા કરશે ? આ ઈચ્છા અને ભાવનાનું વારંવાર રટણ થવું, નિર્મળ ભાવથી તેનો અનુબંધ થયા કરવો તે અંકુરરૂપે છે. ધર્મક્રિયા માટેનું રુચિરૂપી બીજ વાવ્યા પછી, તેના ઉપર અનુભાવનરૂપી જલનું વારંવાર સિંચન થતાં બીજમાંથી અંકુર ફૂટે છે.

ત્યાર પછી, કેવી રીતે આ શુદ્ધ ક્રિયા થઈ શકે તેનું ચિંતન મનન કરવું, તેની વિવિધ રીતે સૂક્ષ્મ અન્વેષણા કરવી એ તદ્દહેતુ વૃક્ષના સ્કંધ રૂપે છે.

[૨૮૭] પ્રવૃત્તિસ્તેષુ ચિત્રા ચ પત્રાદિસદૃશી મતા ।

પુષ્પં ચ ગુરુયોગાદિહેતુસંપત્તિલક્ષણમ્ ॥૨૩॥

અનુવાદ : વળી તેમાં વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તે પાંદડાં વગેરે જેવી માનેલી છે તથા ગુરુનો યોગ વગેરેના હેતુરૂપ સંપત્તિને પુષ્પરૂપ કહેલી છે.

વિશેષાર્થ : તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનરૂપી વૃક્ષ મોટું થતું જાય તો એને પત્ર એટલે કે પાંદડાં અને ફૂલો પણ આવે. આ શ્લોકમાં પાંદડાં અને ફૂલોરૂપી લક્ષણો ક્યાં છે તે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

આ અનુષ્ઠાનમાં જે જે સત્ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તેને વિવિધ પ્રકારનાં નાનાં મોટાં પાંદડાં વગેરે જેવી ગણી શકાય.

તદુપરાંત સદ્ગુરુનો, ગુરુજનોનો સમાગમ, એ દ્વારા પ્રાપ્ત થતો બોધ, તથા તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ થતો શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરેને આ વૃક્ષનાં પુષ્પ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

[૨૮૮] ભાવધર્મસ્ય સંપત્તિર્યાં ચ સદ્દેશનાદિના ।

ફલં તદ્વત્ર વિજ્ઞેયં નિયમાન્મોક્ષસાધકમ્ ॥૨૪॥

અનુવાદ : અહીં સત્ દેશનાદિથી જે ભાવધર્મની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેને ફળરૂપે જાણવી. તે નિયમથી મોક્ષની સાધક થાય છે.

વિશેષાર્થ : સદ્ગુરુનો યોગ થયા પછી એમની પાસેથી સત્ દેશના સાંભળવા મળે છે. એથી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. એથી સમ્યક્ત્વરૂપી શુદ્ધ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ આ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાનનું ફળ છે. આ ફળ નિયમા એટલે કે અવશ્ય મોક્ષને અપાવનારું છે.

[૨૮૯] સહજો ભાવધર્મો હિ શુદ્ધશ્ચંદનગંધવત્ ।

એતદ્ધર્મમનુષ્ઠાનમમૃતં સંપ્રચક્ષતે ॥૨૫॥

અનુવાદ : સહજ ભાવધર્મ એ શુદ્ધ ચંદનની સુગંધ જેવો છે. એ સહિત જે અનુષ્ઠાન તે 'અમૃત' (અનુષ્ઠાન) કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : ભાવધર્મ તે શું એ સમજાવ્યા પછીથી અમૃત અનુષ્ઠાન વિશે કહ્યું છે કે જેનાથી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય એવા સહજ અને શુદ્ધ ભાવધર્મ સાથે જો અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો તે અમૃત અનુષ્ઠાન બને છે. અહીં ઉપમા ચંદનના વૃક્ષની સુગંધની આપવામાં આવી છે. આસપાસના વાતાવરણમાં પણ તે પ્રસરેલી હોય છે. ચંદનનું વૃક્ષ હજુ નજરે ન પડ્યું હોય પણ એની નજીક પહોંચતાં જ અનુભવ થાય છે કે આટલામાં ક્યાંક ચંદનનું વૃક્ષ હોવું જોઈએ. તેવી રીતે સમ્યક્ત્વયુક્ત ભાવધર્મ સહિત જે કોઈ ધર્મક્રિયા થાય છે તે અમૃત અનુષ્ઠાન બને છે. એ અનુષ્ઠાન અવશ્ય મોક્ષ અપાવનારું બને છે. અમૃત અનુષ્ઠાન સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી તે જીવને એના જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધોપયોગ તરફ લઈ જાય છે.

[૨૯૦] જૈનીમાજ્ઞાં પુસ્કૃત્ય પ્રવૃત્તં ચિત્તશુદ્ધિતઃ ।

સંવેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં તદ્વિદો વિદુઃ ॥૨૬॥

અનુવાદ : જિનેશ્વરની આજ્ઞાને આગળ ધરીને, ચિત્તની શુદ્ધિપૂર્વક જેમાં પ્રવૃત્ત થવાયું હોય તથા જેમાં અત્યંત સંવેગ રહેલો હોય, તેને તેના જાણનારા અમૃતાનુષ્ઠાન કહે છે.

વિશેષાર્થ : પાંચે પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ તે અમૃત અનુષ્ઠાન છે. તે ત્વરિત ગતિએ મોક્ષ પ્રતિ લઈ જનારું છે. આ અમૃત અનુષ્ઠાનનાં જે કેટલાંક મહત્વનાં લક્ષણો છે તેમાંથી ત્રણ લક્ષણો આ શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે.

(૧) એમાં જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞા જ હંમેશાં આગળ ધરવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરનારને જિનેશ્વર ભગવાનમાં અને એમની આજ્ઞામાં અપ્રતિમ, અચલ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. જ્યારે પણ નિગોદનું સ્વરૂપ, ભવ્યાભવ્ય, જીવાજીવાદિ ષડ દ્રવ્ય, નવ તત્ત્વ, આઠ પ્રકારનાં કર્મ કે એવા બીજા કોઈ

વિષયમાં સંશય થાય ત્યારે જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞા જ આગળ ધરવામાં આવે અને તે જ સ્વીકારવામાં આવે અને તેને જ પૂરી શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરવામાં આવે. અમૃત અનુષ્ઠાન કરતી વ્યક્તિ ક્યારેય એથી વિપરીતપણે વિચારતી ન હોય કે આચરણ કરતી ન હોય.

(૨) ચિત્તની શુદ્ધિપૂર્વક એમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે. જ્યાં સુધી સાંસારિક વિષયોમાં રસ છે ત્યાં સુધી ચિત્તમાં મલિનતા રહેવાની જ; રાગ અને દ્વેષના ભાવો ઊઠ્યા જ કરવાના; ક્રોધાદિ કષાયોનો ઉદ્ભવ થયા કરવાનો.

જ્યાં સુધી જીવનમાં રસ, રુચિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ત્યાગ-વૈરાગ્ય આવતાં નથી ત્યાં સુધી કષાયોના તોફાનને માટે નિમિત્તો મળતાં જ રહેવાનાં. જીવનમાં સંયમ આવતાં, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય આવતાં નિરાશંસપણું કુદરતી રીતે જ આવવા લાગે છે. એ આવતાં ચિત્ત નિર્મળ થવા લાગે છે. જ્યાં સુધી સ્પૃહાઓ છે, આકાંક્ષાઓ છે, અભિલાષાઓ છે, અપેક્ષાઓ છે, લોભ છે, લાલસાઓ કે વાસનાઓ છે ત્યાં સુધી ચિત્તની વિમળતા આવતી નથી. અમૃત અનુષ્ઠાનમાં ચિત્તની શુદ્ધિ એ એક અત્યંત મહત્વનું લક્ષણ છે.

(૩) આ અનુષ્ઠાનમાં અત્યંત સંવેગભાવ ધારણ કરેલો હોવો જોઈએ. સંવેગ એટલે મોક્ષ માટે લગની. મોક્ષની તીવ્ર અભિલાષા હોય ત્યાં સંવેગ આવ્યા વગર રહે નહિ. અથવા જ્યાં સંવેગ હોય ત્યાં મોક્ષની તીવ્ર અભિલાષા અવશ્ય હોય જ. જીવનમાં કષાયો શાંત પડી જાય તો સંવેગ આવે છે. સંવેગનો શબ્દાર્થ સરખો વેગ, સરખી ગતિ એવો થાય છે. મોક્ષની દિશામાં, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે અસાધારણ રીતે સારો વેગ ધરાવવામાં આવે તે સંવેગ. અમૃત અનુષ્ઠાન માટે જીવમાં સંવેગનું લક્ષણ અનિવાર્ય છે.

[૨૯૧] શાસ્ત્રાર્થાલોચનં સમ્યક્ પ્રણિધાનં ચ કર્મણિ ।

કાલાદ્યંગાવિપર્યાસો ડમૃતાનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥૨૭॥

અનુવાદ : શાસ્ત્રના અર્થનું સારી રીતે ચિંતન, ક્રિયામાં મનની એકાગ્રતા તથા કાલાદિક અંગોનો અવિપર્યાસ તે અમૃત અનુષ્ઠાનનાં લક્ષણો છે.

વિશેષાર્થ : અમૃતાનુષ્ઠાનનાં વધુ ત્રણ લક્ષણો આ શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે.

(૧) શાસ્ત્રના અર્થનું સારી રીતે આલોચન એટલે કે ચિંતન આ અનુષ્ઠાન કરનારે કરેલું હોવું જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં ધર્મક્રિયાનાં વિવિધ અંગોની વિવિધ અપેક્ષાએ વિચારણા કરેલી હોય છે. એ વિચારણા યથાર્થ અને પરસ્પર અવિરુદ્ધપણે પોતાને સમજાવી જોઈએ. શાસ્ત્રકારના આશયને જો બરાબર ન પકડી શકાયો હોય તો અર્થનો અનર્થ થઈ જાય. અજ્ઞાણતાં ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા થઈ જાય. ધર્મના ક્ષેત્રે પોતાના હાથમાં કોઈ સમુદાયનું નેતૃત્વ હોય અને પોતાનાથી ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા થઈ જાય તો પોતે તો ડૂબે, પણ સાથે બીજાં ઘણાંને પણ ભવસાગરમાં ડુબાડે. એટલા માટે અમૃત અનુષ્ઠાન કરનારા જીવે શાસ્ત્રના અર્થની, એના મર્મની, એના સૂક્ષ્મ રહસ્યની ઊંડી ગવેષણા સમ્યક્ પ્રકારે કરેલી હોવી જોઈએ.

(૨) ધર્મક્રિયામાં પ્રણિધાન એ પણ અમૃત અનુષ્ઠાનનું એક મહત્વનું લક્ષણ છે. ધર્મક્રિયા તો ખરી જ, પરંતુ આગળ જતાં જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં ચિત્તની એકાગ્રતા, ઉપયોગયુક્તતા હોવી જોઈએ. કેટલાંકને શુભ

ભાવમાં રહેવું ગમે, પણ ક્રિયા કરવા માટે એટલો ભાવ હોતો નથી. ક્રિયા કરતી વખતે મંદોત્સાહ બની જવાય છે. જો ચિત્ત ઉપર પ્રમાદ સવાર થઈ જાય તો ક્રિયા જેમ તેમ રઘવાટથી થાય છે. અમૃત અનુષ્ઠાન કરનાર વ્યક્તિમાં પ્રત્યેક ધર્મક્રિયામાં ઉત્સાહ હોય છે, સ્વસ્થતા હોય છે અને અપ્રમત્તતા હોય છે.

(૩) કાલાદિક અંગોનો અવિપર્યાસ એટલે જે જે આવશ્યકાદિ ધર્મક્રિયાઓ જે જે કાળે કરવાની કહી હોય તે તે ધર્મક્રિયાઓ તે તે કાળે જ કરવી જોઈએ. વિહિતકાળે કરવાની તે ક્રિયામાં પણ અનાદર, અવિનય, અકારણ ઉતાવળ ઇત્યાદિ ન હોવાં જોઈએ. આવશ્યકાદિ ધર્મક્રિયાઓ ઉપરાંત ચોવીસે કલાક એટલે દિવસ અને રાત કરાતા પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉપયોગની શૂન્યતા કે ન્યૂનતા ન આવી જાય તેની સતત તકેદારી રાખવી જોઈએ. અમૃત અનુષ્ઠાનનું આ પણ એક મહત્વનું લક્ષણ છે.

[૨૮૨] દ્વયં હિ સદનુષ્ઠાનં ત્રયમત્રાસદેવ ચ ।

તત્રાપિ ચરમં શ્રેષ્ઠં મોહોગ્રવિષનાશનાત્ ॥૨૮॥

અનુવાદ : એમાં બે અનુષ્ઠાન સત્ છે અને ત્રણ અસત્ છે. તેમાં પણ છેલ્લું મોહના ઉગ્ર વિષનો નાશ કરનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે.

વિશેષાર્થ : આમ કુલ પાંચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન બતાવવામાં આવ્યાં અને તેનાં લક્ષણો પણ દર્શાવવામાં આવ્યાં. આ પાંચમાંથી પહેલાં ત્રણ તે વિષાનુષ્ઠાન, ગરાનુષ્ઠાન અને અનનુષ્ઠાન છે. તે અસત્ છે. માટે તે આદરવા યોગ્ય નથી. એથી આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી. અધ્યાત્મમાર્ગમાં વિકાસ કરવા ઇચ્છનાર માટે તે વ્યર્થ છે. બાકીનાં બે અનુષ્ઠાનો તે તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન અને અમૃત અનુષ્ઠાન છે. તે સત્ અનુષ્ઠાન છે. તે આદરવા યોગ્ય છે. અધ્યાત્મમાર્ગમાં તે ઘણાં જ ઉપકારક છે. આત્મસ્વરૂપ પામવા માટે તે ઉપયોગી અને અનિવાર્ય છે.

બે સદનુષ્ઠાનમાં પણ છેલ્લું અમૃતાનુષ્ઠાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે મોહનીય કર્મના વિષનો નાશ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે. વિષ અને અમૃતને ભેગાં કરવામાં આવે તો તેથી અમૃત વિષ નથી બની જતું, પણ વિષ અમૃત બની જાય છે. એટલે જ આ છેલ્લા અનુષ્ઠાનને 'અમૃત' નામ આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે મોહરૂપી જલદ વિષના મારણરૂપ છે. એટલા માટે સાધકે અસત્ અનુષ્ઠાનમાં ન અટવાતાં, અમૃત અનુષ્ઠાન સુધી પહોંચવાનું હોય છે.

[૨૮૩] આદરઃ કરણે પ્રીતિરવિઘ્નઃ સંપદાગમઃ ।

જિજ્ઞાસા તજ્ઞસેવા ચ સદનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥૨૯॥

અનુવાદ : આદર, ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિ, અવિઘ્ન, સંપદાનું આગમન, જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનીની સેવા એ સદનુષ્ઠાનનાં લક્ષણ છે.

વિશેષાર્થ : અસદ્ અનુષ્ઠાન અને સદ્ અનુષ્ઠાન વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવી ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે, પૂર્વાચાર્યોને અનુસરીને બતાવ્યું કે તદ્દહેતુ અને અમૃત એ બે પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન તે સદ્ અનુષ્ઠાન છે. હવે તેઓ આ પ્રકારના સદ્ અનુષ્ઠાનનાં છ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે બતાવે છે :

(૧) આદર — મોક્ષમાર્ગના અભિલાષી જીવે પોતાની જે કંઈ આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવાની હોય, તે પ્રત્યે તેને આદર અને બહુમાન હોવાં જોઈએ. કરવા જેવું તો આ જ છે એવી જ્યાં સુધી અંતરમાં શ્રદ્ધા દૃઢ થતી નથી ત્યાં સુધી એનું મૂલ્ય સમજાતું નથી. કોઈ વસ્તુ આપણને પ્રાપ્ત થઈ હોય અને આપણને એના મૂલ્યની ખબર ન હોય તો આપણે એને સાચવવાની દરકાર કરતા નથી. પણ કોઈક સમજાવે કે આ તો બહુ મૂલ્યવાન અને દુર્લભ વસ્તુ છે; એની તો આટલી બધી કિંમત બોલાય છે, ત્યારે એ વસ્તુ પ્રત્યે આપણને અહોભાવ થાય છે અને એ ખોવાઈ ન જાય, તૂટી ન જાય કે ચોરાઈ ન જાય એ માટે આપણે એને બહુ સારી રીતે સાચવીએ છીએ. તેવી રીતે મોક્ષમાર્ગ માટે મળેલી ક્રિયારૂપી મૂલ્યવાન સામગ્રી પ્રત્યે આપણો એવો આદરભાવ જાગ્રત રહેવો જોઈએ.

(૨) ક્રિયામાં પ્રીતિ — સાધકને ક્રિયા કરવામાં રુચિ હોવી જોઈએ. ક્રિયા કરતાં ભાવ અવશ્ય ચડી જાય, પરંતુ ક્રિયા સર્વથા હેય નથી. ક્રિયાની ઉપાદેયતા પણ સાધકને સમજાવી જોઈએ. જે જે ક્રિયા અવશ્ય કરવાની છે તે ક્રિયા વેઠની જેમ ન કરવી જોઈએ. ચિત્તના ઉપયોગ સહિત, ભાવપૂર્વક, રસપૂર્વક અને પ્રીતિપૂર્વક તે કરવી જોઈએ. જ્ઞાનક્રિયાઓ મોક્ષઃ । એમ કહેવાયું છે. અલબત્ત, જ્ઞાન એ જ ક્રિયા એટલી ઉચ્ચ, સૂક્ષ્મ ભૂમિકા સુધી આ વાતને લઈ જઈ શકાય છે, તો પણ ભાવયુક્ત ક્રિયાનું મહત્ત્વ મોક્ષમાર્ગમાં સ્વીકારાયેલું જ છે એનું વિસ્મરણ ક્યારેય ન થવું જોઈએ.

(૩) અવિઘ્ન — સામાન્ય રીતે આવી ઊંચી દશા પ્રાપ્ત કરનાર સાધકના જીવનમાં ધર્મક્રિયા કરતી વખતે પૂર્વનાં શુભ કર્મના બળે કોઈ વિઘ્ન આવતું નથી. પરંતુ કોઈ ભારે નિકાયિત અશુભ કર્મના ઉદયે વિઘ્નો આવે તો તે દૂર કરવાનું અથવા તે પ્રત્યે ઉદાસીન, અનાસક્ત રહેવાનું, સાક્ષીભાવથી તેને નિહાળવાનું અને ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવું અમૃત અનુજ્ઞાન કરનારમાં હોય જ છે.

(૪) સંપદાનું આગમન — સાધકને ભૌતિક સંપત્તિમાં તો રસ નથી, પણ ધર્મરૂપી સંપદા એને અવશ્ય હિતકારક થાય છે. પોતાની સાધના માટે મળતી વિવિધ પ્રકારની અનુકૂળતા પણ એક અપેક્ષાએ સંપદારૂપ ગણાય. સાધકની દશા અનુસાર ભાવરૂપી વિવિધ યોગસંપદા પણ એને સાંપડે છે.

(૫) જિજ્ઞાસા — તત્ત્વની જિજ્ઞાસા સાધકને હમેશાં રહે છે. સંસારનું સ્વરૂપ કેવું છે, છ દ્રવ્યો કેવી રીતે કાર્ય કરે છે, નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ કેવું છે અને પોતપોતાની રીતે એ કેવાં કાર્યો કરે છે, જીવોની વિવિધ પ્રકારની ગતિ કેવી હોય છે, કર્મો કેવી રીતે બંધાય છે અને કેવી રીતે છૂટે છે, સ્વરૂપાનુસંધાન કેવી રીતે થાય છે, આત્મસાક્ષાત્કારની ક્ષણ કેવી હોય છે, દેહથી ભિન્ન અવસ્થા કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે, મોક્ષગતિ કેવી છે અને કેવી રીતે તે પમાય છે વગેરે અનેક પ્રકારની જિજ્ઞાસા જીવને થાય છે. તેનો યથાર્થ ઉત્તર મળતાં અંતરમાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ કેવી રીતે અને કેટલો બધો થતો જાય છે તે તો અનુભવે જ સમજાય એવું છે.

(૬) જ્ઞાનીની સેવા — જેમને શાસ્ત્રજ્ઞાન યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થયું છે અને સ્વરૂપાનુસંધાનથી જેમણે ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરી છે એવા જ્ઞાનીઓની સમીપે રહેવાથી, એમની સેવા કરવાથી અને એમના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવાથી સાધકનું બહુ કલ્યાણ થાય છે. પ્રત્યેક વાત શાસ્ત્રમાં આવતી નથી. કેટલાંયે રહસ્યો ગુરુગમથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને ગુરુ તરફથી એ ત્યારે જ મળે છે જ્યારે એમના અંતરમાં એ આપવાનો હર્ષોલ્લાસયુક્ત કુદરતી ભાવ જાગ્યો હોય. ગુરુની સેવા વગર ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનું સરળ નથી. માટે જ અમૃતાનુજ્ઞાન કરનાર સાધક માટે જ્ઞાનીની સેવા કર્તવ્યરૂપ છે.

[૨૯૪] भेदैर्भिन्नं भवेदिच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धिभिः ।

चतुर्विधमिदं मोक्षयोजनाद्योगसंज्ञितम् ॥३०॥

અનુવાદ : ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર પ્રકારના ભેદવાળું હોવાથી તથા મોક્ષ સાથે જોડાયેલું હોવાથી, 'યોગ' નામથી એ ઓળખાય છે.

વિશેષાર્થ : સદનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજાવતાં અહીં બતાવ્યું છે કે તે મોક્ષની સાથે જોડાયેલું હોવાથી 'યોગ'ના નામથી ઓળખાય છે. યોગ શબ્દ યુજ્ઞ ધાતુ પરથી આવેલો છે. એનો અર્થ જોડવું એવો થાય છે. આ અનુષ્ઠાન દ્વારા જીવનું મોક્ષ સાથે જોડાણ થાય છે. યોગસ્વરૂપ આ અનુષ્ઠાનના ચાર પ્રકાર છે : (૧) ઈચ્છાયોગ, (૨) પ્રવૃત્તિયોગ, (૩) સ્થિરતાયોગ અને (૪) સિદ્ધિયોગ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ આ ચારે પ્રકારના યોગનું સ્વરૂપ 'યોગવિંશિકા'માં સમજાવ્યું છે.

ઈચ્છાયોગ એટલે શાસ્ત્રાર્થ જાણવાની ઈચ્છા. પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાત્માઓનાં વૃત્તાંતો તથા તેમણે સમજાવેલા મોક્ષમાર્ગ વિશે જાણવાનો ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસ તે ઈચ્છાયોગ છે. પ્રવૃત્તિયોગ એટલે શાસ્ત્રવિદિત વ્રત વગેરે વિધિપૂર્વક નિરતિયાર કરવા માટે પ્રવૃત્ત થવું. સ્થિરતાયોગ એટલે અતિયારનો દોષ લાગવાની ચિંતા ન રહે તેવી સ્થિરતા. સિદ્ધિયોગ એટલે પોતાના સાંનિધ્યમાં આવેલા બીજાને ધર્મમાર્ગમાં જોડવાની શક્તિરૂપી સિદ્ધ થયેલું અનુષ્ઠાન.

ઈચ્છાદિ આ ચારે યોગના પ્રત્યેકના સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન, અને એકાગ્રતા એમ પાંચ પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે, જેમ કે સ્થાન ઈચ્છાયોગ, વર્ણ ઈચ્છાયોગ, અર્થ ઈચ્છાયોગ, આલંબન ઈચ્છાયોગ, અને એકાગ્રતા ઈચ્છાયોગ. એવી જ રીતે સ્થાન પ્રવૃત્તિયોગ, વર્ણ પ્રવૃત્તિયોગ વગેરે.

[૨૯૫] इच्छ तद्वत्कथा प्रीतियुक्ताऽविपरिणामिनी ।

प्रवृत्तिः पालनं सम्यक् सर्वत्रोपशमान्वितम् ॥३१॥

અનુવાદ : એવી કથા પ્રીતિયુક્ત હોય અને વિપરિણામરહિત હોય તો તે ઈચ્છાયોગ છે. સર્વત્ર ઉપશમયુક્ત સમ્યક્ પાલન તે પ્રવૃત્તિયોગ છે.

વિશેષાર્થ : ચાર યોગમાંથી ઈચ્છાયોગ અને પ્રવૃત્તિયોગ એ બે યોગની વ્યાખ્યા આ શ્લોકમાં આપવામાં આવી છે. ઈચ્છાયોગનું સૌથી મહત્વનું લક્ષણ તે સાધકને એવા ગુરુ ભગવંતનો ઉપદેશ સાંભળતાં કે ધર્મકથા સાંભળતાં અત્યંત પ્રેમ થાય, હર્ષ થાય; એ સાંભળીને અભાવ કે વિપરીત ભાવ ન થાય. વસ્તુતઃ ધર્મની, ધર્મક્રિયાની, ધર્મોપદેશકોની, ધર્મતત્ત્વની વાતો સાંભળવા માટે તેને લગની લાગે અને તે સાંભળીને તે હર્ષવિભોર બની જાય. જાણવા સાંભળવાની ઈચ્છા તે ઈચ્છાયોગ છે. આરંભમાં જ્યારે સાધકની અભ્યાસદશા હોય ત્યારે બધું જ બરાબર ગ્રહણ ન થાય, તો પણ ઉપદેશક પ્રત્યે અને ધર્મક્રિયા પ્રત્યે તેનાં આદર અને બહુમાન પ્રશસ્ય હોય. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ ઉપશમયુક્ત રહેવું અને શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર વ્રતોનું અને અન્ય ધર્મક્રિયાઓનું ઉલ્લાસપૂર્વક પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયોગ છે.

[૨૮૬] સત્ક્ષયોપશમોત્કર્ષાદતિચારાદિચિન્તયા ।

રહિતં તુ સ્થિરં સિદ્ધિઃ પરેષામર્થસાધકમ્ ॥૩૨॥

અનુવાદ : સત્ ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી અતિચાર વગેરેની ચિંતાથી રહિત થવું તે સ્થિરતાયોગ છે. બીજાઓના અર્થને સાધ્ય કરાવે તે સિદ્ધિયોગ.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં બીજા બે યોગ તે સ્થિરતાયોગ અને સિદ્ધિયોગનાં લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યાં છે.

(૧) સ્થિરતાયોગ — જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિયોગ હોય છે ત્યાં સુધી અતિચારની ચિંતા રહે છે. પરંતુ જેમ જેમ ક્ષયોપશમ વધતો જાય અને ઉત્કર્ષ થાય તેમ તેમ અતિચારની ચિંતા ઘટતી જાય છે. જેમ જેમ અભ્યાસ વધે તેમ તેમ સ્થિરતા આવતી જાય છે. ઉદયમાં આવેલાં મોહનીય વગેરે કર્મો ભોગવીને તેનો ક્ષય કરવો તથા સત્તામાં રહેલાં કર્મોનો ઉપશમ દ્વારા નિરોધ કરવો તે ક્ષયોપશમ છે.

(૨) સિદ્ધિયોગ — સ્થિરતા સારી રીતે પ્રાપ્ત થયા પછી સાધક પોતાના અંતરમાં રહેલા ઉપશમ વગેરે ભાવો દ્વારા પોતાના સાંનિધ્યમાં આવેલાંને માટે પણ પ્રેરક બને અને તેના પ્રભાવથી તેઓ પણ તેવી રીતે નિરતિચાર ધર્મક્રિયા કરવા સહેજે પ્રેરાય તેને સિદ્ધિયોગ કહે છે. આ ચારે યોગમાં ક્ષયોપશમ અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે.

[૨૮૭] ભેદા ઇમે વિચિત્રાઃ સ્યુઃ ક્ષયોપશમભેદતઃ ।

શ્રદ્ધાપ્રીત્યાદિયોગેન ભવ્યાનાં માર્ગગામિનામ્ ॥૩૩॥

અનુવાદ : શ્રદ્ધા, પ્રીતિ વગેરેના યોગથી માર્ગાનુસારી ભવ્ય જીવોને, ક્ષયોપશમના ભેદથી આ ભેદો વિચિત્ર (અસંખ્ય) પ્રકારના હોય છે.

વિશેષાર્થ : વિચિત્ર એટલે ભાતભાતના અથવા અસંખ્ય. ઈચ્છાદિ યોગના અસંખ્ય ભેદો છે, કારણ કે માર્ગાનુસારીનાં શ્રદ્ધા, પ્રીતિ, ધૃતિ, ધારણા વગેરે ભાવોમાં ઘણી તરતમતા હોય છે. કોઈની શ્રદ્ધા મંદ હોય, કોઈની શ્રદ્ધા મધ્યમ કોટિની હોય, કોઈની શ્રદ્ધા તીવ્ર કે ઉત્કૃષ્ટ કોટિની હોય. વળી કોઈનો ક્ષયોપશમ ઓછો હોય, કોઈનો મધ્યમ પ્રકારનો હોય, કોઈનો તીવ્ર કે ઉત્કૃષ્ટ કોટિનો હોય. વળી તે દરેકમાં પ્રીતિના પણ તે પ્રમાણે ભેદપ્રભેદ હોય, ધૃતિના પણ ભેદપ્રભેદ હોય. આમ શ્રદ્ધાદિના અસંખ્ય પ્રકારના ભેદ છે. એટલે અસંખ્ય પ્રકારના ક્ષયોપશમ છે અને એવી રીતે અસંખ્ય પ્રકારના ઈચ્છાદિ યોગ છે એમ સમજાય છે.

[૨૮૮] અનુકંપા ચ નિર્વેદઃ સંવેગઃ પ્રશમસ્તથા ।

एतेषामनुभावाः स्युरिच्छादीनां यथाक्रमम् ॥३४॥

અનુવાદ : ઈચ્છાદિ યોગના અનુક્રમે અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમ એ અનુભાવો છે.

વિશેષાર્થ : ઈચ્છાદિ યોગથી માર્ગાનુસારી જીવમાં જે ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના પ્રકાર અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે : અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમ. ઈચ્છાયોગનો અનુભાવ તે અનુકંપા, પ્રવૃત્તિયોગનો અનુભાવ તે નિર્વેદ; સ્થિરતાયોગનો અનુભાવ તે સંવેગ અને સિદ્ધિયોગનો અનુભાવ તે પ્રશમ છે.

અનુકંપા એટલે દયા. દુઃખીનાં દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના અથવા દુઃખી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થવી એને

દ્રવ્ય અનુકંપા કહેવામાં આવે છે. ભાવઅનુકંપા એટલે ધર્મહીન જીવ ધર્મ પામે એવી ભાવના. એને ધર્મ પમાડવા માટેનો પ્રયાસ.

નિર્વેદ એટલે વેદનો અર્થાત્ સંવેદનાનો અભાવ. સાધકને સંસારનાં સુખો સુખ જેવાં ન લાગે. એથી સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતાનો ભાવ રહે. સંસારમાંથી છૂટવાની એને તીવ્ર ઈચ્છા રહ્યા કરે.

સંવેગ એટલે કોઈ પણ પ્રકારનાં સાંસારિક સુખોની ઈચ્છા ન રહેતાં એક માત્ર મોક્ષની જ અભિલાષા રહે તે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયોનો ઉપશમ કરવો તે પ્રશમ.

અહીં માર્ગાનુસારી જીવના ઈચ્છાયોગના ભાવો તરીકે અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમ એમ ચાર ગણાવવામાં આવ્યા અને સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લક્ષણો તરીકે તે શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એમ ગણાવવામાં આવે છે. તો આ બંને વચ્ચે ફરક શો ? વસ્તુતઃ માર્ગાનુસારી જીવ અને સમકિત્તી જીવનાં અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમમાં તત્ત્વની દૃષ્ટિએ કે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ કંઈ ફરક નથી. એમાં માત્ર તરતમતાનો ફરક અવશ્ય રહેવાનો. પરંતુ સમકિત્તી જીવમાં આસ્તિક્ય એ સૌથી મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. એટલે એનાં બાકીનાં ચારે લક્ષણ પણ આસ્તિક્ય સાથે હોય છે. ઈચ્છાયોગમાં ક્રમ અનુકંપાથી શરૂ થાય છે. સમ્યક્ત્વમાં પશ્ચાન્નુપૂર્વી ક્રમ લેવાનો હોય છે એટલે એમાં પ્રથમ આસ્તિક્ય આવશે. પછી અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને શમ એ પ્રમાણે ક્રમ રહે છે.

[૨૯૯] કાયોત્સર્ગાદિસૂત્રાણાં શ્રદ્ધામેધાદિભાવતઃ ।

इच्छादियोगे साफल्यं देशसर्वव्रतस्पृशाम् ॥૩૫॥

અનુવાદ : કાયોત્સર્ગાદિ સૂત્રોની શ્રદ્ધા, મેધા વગેરે ભાવોથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિવાળાને ઈચ્છાદિ યોગમાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષાર્થ : ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચારે યોગની સફળતા ક્યારે કહેવાય ? એના ઉત્તરમાં અહીં કહ્યું છે કે કાયોત્સર્ગાદિ આવશ્યક સૂત્રો તથા અન્ય ધર્મક્રિયાઓમાં સાધકને શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા, અનુપ્રેક્ષા વગેરેના ભાવો હોય છે. એ ભાવો એકસરખા ન પણ હોય. એમાં મંદતા, તીવ્રતા વગેરે પ્રકારની તરતમતા હોઈ શકે છે. વળી એમાં દેશવિરતિ શ્રાવકના તથા સર્વવિરતિ મુનિના ભાવમાં પણ તરતમતાના ભેદો સંભવી શકે છે. તેમનામાં શ્રદ્ધા, ધૃતિ વગેરે ભાવો છે કે તેનો અભાવ છે તેની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેઓ કાયોત્સર્ગાદિ ક્રિયાઓ કે અન્ય પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો કરે તે વખતે તેમનામાં તે માટે કેટલાં આદર અને પ્રીતિ હોય છે તેના ઉપરથી તેની પ્રતીતિ થાય. તેમનામાં ભલે વત્તાઓછા અંશે પણ શ્રદ્ધાદિ ભાવો હોય તો તેમાં તેમના ઈચ્છાદિ યોગની સફળતા રહેલી છે એમ કહી શકાય.

[૩૦૦] ગુડખણ્ડાદિમાધુર્ય-ભેદવત્પુરુષાન્તરે ।

भेदेपीच्छादिभावाना दोषो नार्थान्वयादिह ॥૩૬॥

અનુવાદ : ગોળ, ખાંડ વગેરેના માધુર્યના ભેદની જેમ ઈચ્છાદિ ભાવોમાં, જુદા જુદા પુરુષના ભેદ ભેદ હોવા છતાં, તેમાં સંબંધ હોવાથી દોષ નથી.

વિશેષાર્થ : ઈચ્છાદિ યોગના ભાવો માણસોમાં એક સરખા નથી હોતા. કોઈકમાં તે અત્યંત મંદ પણ હોય, છતાં તે વ્યક્તિ ઈચ્છાદિ યોગવાળો જ કહેવાય. શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા એ પાંચ ભાવોમાં તરતમતા હોઈ શકે. વળી કોઈ એક વ્યક્તિમાં શ્રદ્ધા બળવાન હોય અને ધારણા કે અનુપ્રેક્ષા મંદ હોય, તો બીજી વ્યક્તિમાં ધૃતિ અને અનુપ્રેક્ષા બળવાન હોય અને શ્રદ્ધા વગેરે મંદ હોય. કોઈમાં પ્રશમ, સંવેગ કે અનુકંપાદિ ભાવો મંદ હોય અને કોઈમાં તે પ્રબળ હોય. આમ તરતમતાનો ભેદ તો વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ રહેવાનો અને એક જ વ્યક્તિમાં પણ ત્વિન્ન ત્વિન્ન કાળે પણ ત્વિન્ન ત્વિન્ન પ્રકારનો ભેદ રહેવાનો. એમ છતાં જ્યાં સુધી એ ભાવો છે ત્યાં સુધી તેવા ભાવોનું અસ્તિત્વ અને સંબંધ સ્વીકારવામાં દોષ નથી. ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે જેમ ગોળ, ખાંડ વગેરેની મધુરતામાં ભેદ છે, છતાં તેમાં મધુરતા છે, મીઠાશ છે એનો અસ્વીકાર નથી કરી શકાતો. તેવી રીતે ઈચ્છાદિ યોગના ભાવોને વિશે પણ સમજવું જોઈએ.

[૩૦૧] યેષાં નેચ્છાદિલેશોઽપિ તેષાં ત્વેતત્સમર્પણે ।

સ્ફુટો મહામૃષાવાદ ઇત્યાચાર્યાઃ પ્રચક્ષતે ॥૩૭॥

અનુવાદ : જેમનામાં ઈચ્છાદિ(યોગ)નો જરા પણ અંશ નથી તેઓને એ આપવામાં મહામૃષાવાદ થાય છે એમ આચાર્યો કહે છે.

વિશેષાર્થ : ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એમ ચાર પ્રકારના યોગ બતાવવામાં આવ્યા. કેટલાક જીવો અધ્યાત્મના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવા ઈચ્છતા હોય છતાં તેમની ઈચ્છા સાવ સામાન્ય પ્રકારની હોય અથવા એવા જીવો હોય કે જેમને અધ્યાત્મના વિષયમાં બિલકુલ રસ ન હોય. જેમને બહુ અભાવ હોય એવા જીવોને અથવા દુર્ભવ્ય કે અભવ્ય જીવોને ઈચ્છાદિ આ ચાર યોગ બતાવવામાં અકારણ વ્યર્થતા થશે. તેઓ આવા યોગ માટે અનધિકારી હોય છે અને છતાં તેમને એનું રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો તે અપાત્રે દાન જેવું થશે. વળી તેઓને વ્રત આપવામાં આવે અથવા કાયોત્સર્ગાદિ ક્રિયા તેમની પાસે કરાવવામાં આવે, પરંતુ જો તેઓ પ્રતિજ્ઞાનુસાર તેનું પાલન ન કરે તો તેઓ ખોટું બોલ્યા એવો અર્થ થાય. આમ તદ્દન અપાત્ર જીવ પાસે પરાણે ધર્મક્રિયા કરાવવા જતાં મૃષાવાદનો મોટો દોષ લાગે છે. તે કરનાર અને કરાવનાર બંનેને લાગે છે. વળી તેમનામાં જો વિપર્યાસ બુદ્ધિ હોય તો અવળો અર્થ ગ્રહણ કરવાનો સંભવ પણ રહે છે. એથી પણ તેમનું વિશેષ અહિત થાય છે. વળી તેઓને જે સદ્નુષ્ઠાન આપેલાં હોય તે અસદ્નુષ્ઠાન-વિષાનુષ્ઠાનમાં પરિણમવાનો પણ સંભવ રહે છે. માટે આવા દોષમાં ન પડવું જોઈએ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ‘લલિત-વિસ્તરા’ ગ્રંથમાં એ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે.

[૩૦૨] ઉન્માર્ગોત્થાપનં બાઢમસમંજસકારણે ।

ભાવનીયમિદં તત્ત્વં જાનાનૈર્યોગવિશિકામ્ ॥૩૮॥

અનુવાદ : અત્યંત અયોગ્ય કારણથી ઉન્માર્ગનું ઉત્થાપન (ખોટા માર્ગને ઊંચે સ્થાપવા બરાબર) થાય છે. ‘યોગવિશિકા’ના જાણનારાઓએ આ તત્ત્વને ભાવિત કરવું જોઈએ.

વિશેષાર્થ : સાધનામાર્ગની ક્રિયાઓ જે જીવને શ્રદ્ધા ન હોય તેની પાસે કરાવવાથી તો ઊલટું એને ઉન્માર્ગે ચડાવવા બરાબર નીવડવા સંભવ છે. આ અધ્યાત્મ માર્ગ ગૂઢ છે. યોગ્ય પાત્રને જ તેનું રહસ્ય બતાવવું જોઈએ. કાયોત્સર્ગાદિ વિવિધ પ્રકારની ધર્મક્રિયાઓ માટે જેને સદ્ભાવ કે આદર નથી એને બતાવવાથી તો અશુદ્ધ ક્રિયા કરવારૂપ ઉન્માર્ગે એને ચડાવવા જેવું છે. એથી ઉન્માર્ગ પ્રચલિત બને છે અને સરવાળે ધર્મને હાનિ પહોંચે છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે અહીં શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત 'યોગવિંશિકા' ગ્રંથનો આધાર આપ્યો છે અને ભલામણ કરી છે કે એ ગ્રંથમાં સદનુષ્ઠાન અને ઈચ્છાયોગ ઈત્યાદિનું સ્વરૂપ જે સમજાવ્યું છે તે વિશે ઊંડું મનન કરવું જોઈએ, કારણ કે અશુદ્ધ અને આદરભાવરહિત ક્રિયા અયોગ્ય પાત્ર પાસે કરાવવાથી વિપરીત પરિણામ આવે છે.

[૩૦૩] ત્રિધા તત્સદનુષ્ઠાનમાદેયં શુદ્ધચેતસા ।

જ્ઞાત્વા સમયસદ્ભાવં લોકસંજ્ઞાં વિહાય ચ ॥૩૧॥

અનુવાદ : સિદ્ધાન્તનો સદ્ભાવ જાણીને અને લોકસંજ્ઞાને છોડી દઈને શુદ્ધ ચિત્ત વડે, સદનુષ્ઠાન ત્રણે પ્રકારે આદરવાં.

વિશેષાર્થ : 'સદનુષ્ઠાન' નામના આ અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ ફરમાવે છે કે આરાધકે શુદ્ધ ચિત્તથી સદનુષ્ઠાન સેવવું. એ માટે પ્રથમ જરૂર છે સિદ્ધાન્તનો સદ્ભાવ જાણવાની. જ્યાં સુધી શાસ્ત્રવચનોનો પરમાર્થ ન જાણ્યો હોય ત્યાં સુધી ધર્મક્રિયા સાચી રીતે અને સારી રીતે થઈ શકે નહિ. વળી જેમણે અનુષ્ઠાન સમજણપૂર્વક કરવાં છે એમણે લોકસંજ્ઞાને છોડવી પડશે. લોકો ગતાનુગતિક રીતે, એકે કર્યું એટલે બીજાએ કર્યું એવા ગાડરિયા પ્રવાહની જેમ ભાવ વગર, કેટલીક વાર તો મિથ્યા પ્રયોજનથી અનુષ્ઠાન કરતા હોય છે. પરંતુ જેનામાં સિદ્ધાન્તની સમજ આવે તેણે અર્થહીન ગતાનુગતિકતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વસ્તુતઃ એક વખત સિદ્ધાન્તના રહસ્યમાં ઊંડો રસ પડવા લાગે છે તો ગતાનુગતિક લોકસંજ્ઞા આપોઆપ છૂટી જાય છે. સદનુષ્ઠાન સેવનારે હૃદયની શુદ્ધિથી તેમ કરવું જોઈએ. હૃદયની શુદ્ધિની આવશ્યકતા ઘણી મોટી છે. સિદ્ધાન્તનો મર્મ બરાબર સમજાયો હોય અને ક્રિયા બાહ્ય રીતે બરાબર થતી હોય, પરંતુ તેમાં જો હૃદય ન પરોવાયું હોય તો તે ક્રિયા વિશેષ ફળ ન આપી શકે. એ ક્રિયા માટે હૃદયમાં ખૂબ ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસ પ્રવર્તવો જોઈએ. હૃદયમાં માયાચાર ન આવી જાય તે માટે સાધકે સાવધ રહેવાની જરૂર છે. આવી રીતે કરાતા સદનુષ્ઠાનમાં પણ સાધકે ત્રિવિધે ત્રિવિધ સાધના થાય એ પ્રત્યે લક્ષ રાખવું જોઈએ. મન, વચન અને કાયાની એકરૂપતા એમાં હોવી જોઈએ અને કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એમ ત્રણે ભાવમાં ઉલ્લાસ ધારણ કરવો જોઈએ. સદનુષ્ઠાનની સફળતાની આ ગુરુચાવી અહીં શાસ્ત્રકારે બતાવી છે.

इति सदनुष्ठानाधिकारः ।

સદનુષ્ઠાન અધિકાર સંપૂર્ણ.

પ્રબંધ ત્રીજો

અધિકાર અગિયારમો

★ મન:શુદ્ધિ અધિકાર ★

[૩૦૪] ઉચિતમાચરણં શુભમિચ્છતાં
પ્રથમતો મનસઃ ખલુ શોધનમ્ ।
ગદવતાં હ્યકૃતે મલશોધને
કમુપયોગમુપૈતુ રસાયનમ્ ॥૧॥

અનુવાદ : ઉચિત અને શુભ આચરણની ઈચ્છા કરનારે પ્રથમ મનને શુદ્ધ કરવું જોઈએ. રોગીને મળશુદ્ધિ કર્યા વિના રસાયન આપ્યું હોય તો તે કેવી રીતે ઉપયોગી થાય ?

વિશેષાર્થ : સદનુજ્ઞાનનો અધિકાર કહ્યા પછી હવે ગ્રંથકર્તા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ એના અનુસંધાનમાં આ મન:શુદ્ધિનો અધિકાર કહે છે. સદનુજ્ઞાન કરવા માટે પહેલાં મનની શુદ્ધિ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. વસ્તુતઃ મનની શુદ્ધિ એ એની પૂર્વશરત છે. જ્યાં સુધી મનની શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી અનુજ્ઞાન શુદ્ધ ન થાય. દૂષિત મન સાથે શુભ હેતુવાળી કરેલી ક્રિયા પણ દૂષિત થાય છે. તેવી દૂષિત ક્રિયા એનું યોગ્ય ફળ નથી આપતી. અહીં એક સરસ અનુરૂપ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ દર્દીને લોહ-ભસ્મ, તામ્ર-ભસ્મ, પ્રવાલ-ભસ્મ વગેરે પ્રકારનું રસાયન આપવાનું હોય, તો વૈદ્ય પહેલાં એના શરીરમાં મળશુદ્ધિ કરાવે છે. શરીરનાં જઠર, આંતરડાં વગેરેમાં મળ બાઝી ગયા હોય એ દૂર કર્યા વગર જો દર્દીને સીધું રસાયન આપવામાં આવે તો એથી રોગ તો નિર્મૂળ થતો નથી, પણ ક્યારેક તો તેની વિપરીત ક્રિયા થાય છે. મળશુદ્ધિ કરાવ્યા પછી આપેલું રસાયન શીઘ્ર અને સારી રીતે કામ કરે છે અને રોગ નિર્મૂળ થાય છે. તેવી રીતે શુભ, ઉચિત અનુજ્ઞાન કરવાની ઈચ્છાવાળાએ પહેલાં મન:શુદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ.

[૩૦૫] પરજને પ્રસભં કિમુ રજ્યતિ
દ્વિષતિ વા સ્વમનો યદિ નિર્મલમ્ ।
વિરહિણામરતેર્જગતો રતે -
રપિ ચ કા વિકૃતિર્વિમલે વિધૌ ॥૨॥

અનુવાદ : જો પોતાનું મન નિર્મળ હોય તો બીજાઓ પોતાના પ્રતિ અત્યંત રાગ કરે કે દ્વેષ કરે તો તેથી શું ? વિરહીજનોને અરતિ થાય અને જગતને રતિ થાય, તેથી નિર્મળ ચંદ્રને શી વિકૃતિ થવાની ?

વિશેષાર્થ : જો જીવમાં સમતા આવી હોય અને મન નિર્મળ હોય તો એવા જીવો સાંસારિક અભિપ્રાયો પ્રત્યે પોતાની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરતા નથી. વસ્તુતઃ એમને એવી ઈચ્છા થતી નથી કે એવી આવશ્યકતા જણાતી નથી. એથી આગળ જતાં કેટલાકમાં એવી પ્રતિક્રિયા જ થતી નથી, કારણ કે તેમની સ્વભાવદશા જ એટલી ઊંચી હોય છે. સંસારમાં પ્રતિપળે રાગદ્વેષની પ્રવૃત્તિ ચાલ્યા જ કરતી રહે છે. સગાંઓ, સ્વજનો, સંબંધીઓ, જ્ઞાતિજનો કે સમાજના વિશાળ વર્ગમાં સ્વાર્થ, અહંકાર, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, પક્ષપાત ઇત્યાદિને કારણે નિંદા-કુથલી થયા કરે છે. તેમાં પણ સામાજિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક, રાજકીય વગેરે ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલાઓ માટે રાગનાં કે દ્વેષનાં મોટાં નિમિત્તો વખતોવખત ઊભાં થાય છે. એવે વખતે સામાન્ય સારા ગણાતા માણસો પણ, પોતાને માટે થયેલા આક્ષેપો કે થયેલા અન્યાયને સહન ન થતાં તરત તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે મન, વચન કે કાયાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરી દે છે. પણ જેઓ સ્વસ્થ છે, નિર્મલ છે, ઉદાર છે, સ્વપર હિતચિંતક છે, સમતાયુક્ત છે અને આરાધક છે એમના મનમાં એથી એવી કોઈ પ્રતિક્રિયા નથી ચાલતી. એ માટે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે કે પૂર્ણિમાનો નિર્મળ ચંદ્ર આકાશમાંથી શીત કિરણો રેલાવી રહ્યો છે. એથી જગતના લોકોને અત્યંત આનંદ થાય છે. પરંતુ જે વિરહી પુરુષ કે સ્ત્રી હોય તેના મનને તે વિદ્વળ કરી નાખે છે. ચંદ્રકિરણથી એને અરતિ થાય છે. આમ, જગતના લોકોને રતિ થાય કે વિરહીઓને અરતિ થાય, ચંદ્ર તો પોતે અવિકારી જ રહે છે અને નિર્મળતાથી પ્રકાશે છે. એવી રીતે નિર્મળ મનના સમતાયુક્ત સાધકોમાં આવી કોઈ પ્રતિક્રિયા થતી નથી.

[૩૦૬] રુચિતમાકલયઞ્નુપસ્થિતં
સ્વમનસૈવ હિ શોચતિ માનવઃ ।
ઉપનતે સ્મયમાનમુખઃ પુન-
ર્ભવતિ તત્ર પરસ્ય કિમુચ્યતામ્ ॥૩॥

અનુવાદ : મનુષ્ય પોતાની રુચિકર વસ્તુ ઉપસ્થિત નથી એવું જાણીને પોતાના મનમાં જે ખેદ કરે છે અને તે પ્રાપ્ત થતાં પાછો હસતા મુખવાળો થાય છે, એમાં બીજાને કારણભૂત શી રીતે કહેવાય ?

વિશેષાર્થ : અભીષ્ટ વસ્તુનો કે વ્યક્તિનો યોગ અને વિયોગ મનુષ્યના ચિત્તમાં હર્ષ અને શોકની લાગણી જન્માવે છે. કોઈ સુંદર, આકર્ષક ચીજવસ્તુ પોતાને જોઈતી હોય અને તે ન મળે તો તરત મનમાં ખેદ થવા લાગે છે. એ જ વસ્તુ મળે કે તરત એના ચહેરા ઉપર આનંદ પ્રસરી રહે છે. આમ હર્ષ કે શોકની લાગણી માણસના મનમાં થાય છે. એટલે જો પ્રશ્ન કરીએ હર્ષ કે શોકનું કારણ પદાર્થ છે ? કે એની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિથી તેવી લાગણી અનુભવનાર ચિત્ત છે ? તો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે કે ચિત્તમાં જ હર્ષશોકાદિની લાગણીઓ ઉદ્ભવે છે. એટલે હર્ષ કે શોક માટે બીજાને કારણભૂત કે દોષિત બતાવવાનો કોઈ અર્થ નથી.

[૩૦૭] ચરણયોગઘટાન્પ્રવિલોઠયન્
શમરસં સકલં વિકિરત્યધઃ ।
ચપલ ઇષ મનઃકપિરુચ્ચકૈઃ
રસવણિગ્ વિદધાતુ મુનિસ્તુ કિમ્ ॥૪॥

અનુવાદ : આ અત્યંત ચપળ એવો મનરૂપી વાનર ચારિત્રના યોગરૂપી ઘડાઓને ઊંધા

વાળીને શમરૂપી બધા રસને નીચે ઢોળી નાખે છે. એમાં મુનિરૂપી શમરસનો વેપારી શું કરે ?

વિશેષાર્થ : અહીં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે એક સરસ રૂપક પ્રયોજ્યું છે. જૂના જમાનાનું એક ચિત્ર નજર સમક્ષ ખડું કરો. ઘી, તેલ, દીવેલ, કોપરેલ વગેરે પ્રવાહીનો (એટલે રસનો) એક વેપારી છે. એની દુકાનમાં આવા રસના ઘડા ભરીને વેચવા માટે રાખ્યા છે. એવામાં અચાનક એક મોટો જબરો વાંદરો ત્યાં આવી ચડે છે. એક પછી એક ઘડાઓને ઊંધા કરીને પ્રવાહી જમીન પર ઢોળી દઈને ભાગી જાય છે. વેપારીના બધા ઘડા આ રીતે ઊંધા વળી ગયા. વેપારી ઊભો થાય અને વાંદરાને ભગાડે એટલી વારમાં તો એને આ બધું નુકસાન થઈ ગયું. એ વાંદરાને શી સજા કરી શકે ? વાંદરો તો ક્યાંનો ક્યાં ભાગી ગયો. વેપારીનું નુકસાન કોણ ભરપાઈ કરી આપે ? બધું જ નુકસાન વેપારીએ પોતે જ ભોગવવાનું રહ્યું.

એવી જ રીતે મુનિ મહારાજો ઉપશમ રસના વેપારી જેવા છે. ઉપશમ અથવા શમરૂપી રસના તેઓ સાધક છે. ઘણી સાધના પછી તેમણે આ ઉપશમ રસ પ્રાપ્ત કર્યો છે. પરંતુ ઘણાંનો પોતાના મન ઉપર અખંડ સંયમ નથી રહેતો. મનને વાંદરા જેવું ચંચલ ગણાવ્યું છે. એક વિચાર ઉપરથી બીજા વિચાર ઉપર વાંદરાની જેમ તે કેટલું ઝડપથી ફૂદકા મારે છે ! આવું મર્કટ જેવું મન જો એવી અશુભ ધારાએ ચાલ્યું જાય તો ઘડીકમાં મુનિ મહારાજની કે એવા અન્ય કોઈ સાધકની સંયમની સાધનાને, એના ઉપશમ રસને તે વિચલિત કરી નાખી શકે છે. માટે જ મનને સતત સ્થિર રાખવાનો પુરુષાર્થ કરવાની અત્યંત જરૂર છે.

[૩૦૮] સતતકુદ્ધિતસંયમભૂતલોત્થિતરજોનિકરૈઃ પ્રથયન્તમઃ ।

અતિદૃઢૈશ્ચ મનસ્તુરગો ગુણૈરપિ નિયંત્રિત ઇષ ન તિષ્ઠતિ ॥૫॥

અનુવાદ : સતત ખૂંદેલી સંયમરૂપી જમીનમાંથી ઊડેલી ધૂળના સમૂહ વડે અંધકારને ફેલાવતો આ મનરૂપી ઘોડો, અત્યંત મજબૂત દોરડા (ગુણ) વડે બાંધ્યા છતાં સ્થિર રહેતો નથી.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં બીજું એક સુંદર રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. વાંદરાનું રૂપક આપ્યા પછી આ શ્લોકમાં મનને માટે ઘોડાનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. ઘોડો દોડવાથી શું થાય છે ? એના નાળવાળા પગથી સતત ખુંદાતી જમીનમાંથી ધૂળના ગોટેગોટા ઊડે છે અને ચારે બાજુ એવી રીતે પ્રસરી જાય છે કે કશું દેખાતું નથી. ઘોડો તાકાતવાળો હોય, ચંચલ હોય અને દોડવાનો ઉત્સાહી હોય તો દોરડાની લગામથી એને અંકુશમાં લેવા જતાં પણ તે ઊભો રહેતો નથી. અહીં ‘ગુણ’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો છે. ગુણનો એક અર્થ ‘દોરડું’ થાય છે. એટલે અહીં ગુણ શબ્દમાં શ્લેષ રહેલો છે. અહીં રૂપકમાં મનરૂપી ઘોડો છે. ગુણરૂપી લગામ છે અને સંયમરૂપી જમીન છે. ‘સતત કુદ્ધિત’ શબ્દ ઘોડાને પણ લાગુ પડે છે અને સંયમરૂપી ભૂતલને પણ લાગુ પડે છે. કૂટી કૂટીને સંયમરૂપી જમીનને નક્કર કરવામાં આવી હોય તો પણ તેવી જમીનને ઘોડો દોડી દોડીને ખોદી નાખે છે. જ્યારે ચિત્તની અંદર અસદ્ વિચાર કે વિકલ્પની ધારા ધસમસતી આવે છે ત્યારે પ્રાપ્ત કરેલા સદ્ગુણો પણ એને અટકાવવા માટે સમર્થ બનતા નથી. એટલા માટે મનરૂપી અશ્વને જ એવી તાલીમ આપવી જોઈએ કે જ્યારે ઈચ્છીએ ત્યારે એ ચાલે અને જ્યારે ઈચ્છીએ ત્યારે એ ઊભો રહી જાય, કારણ કે તાલીમબદ્ધ અશ્વ નિરંકુશ બનતો નથી.

[૩૦૯] જિનવચોઘનસારમલિમ્લુચઃ
 કુસુમસાયકપાવકદીપકઃ ।
 અહહ કોઽપિ મનઃપવનો બલી
 શુભમતિદ્રુમસંતતિભંગકૃત્ ॥૬॥

અનુવાદ : અહો ! આ કોઈક મનરૂપી પવન બળવાન છે. તે જિનવચનરૂપી કપૂરનું હરણ કરે છે, કામદેવરૂપી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે અને શુભ મતિરૂપી વૃક્ષોની હારને ભાંગી નાખે છે.

વિશેષાર્થ : મનને માટે હવે અહીં વેગવાળા વાયુનું રૂપક યોજવામાં આવ્યું છે. પવન જ્યારે ઝંઝાવાત કે વાવાઝોડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેનામાં વિનાશ કરવાની ઘણી બધી શક્તિ દેખાય છે. ઘનસાર એટલે કપૂર. તે પવનમાં ઊડી જાય છે. પવન કપૂરના મોટા ઢગલાને પણ ખલાસ કરી નાખે છે અને છતાં નજરે દેખાતું નથી કે આ ઘનસારનું કોણ હરણ કરી જાય છે. પવનથી અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. વાવાઝોડામાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને તોડી નાખવાની તાકાત હોય છે. મનરૂપી વાવાઝોડું કેવો વિનાશ સર્જે છે ? જિનવચનરૂપી એટલે તીર્થંકર પરમાત્માની વાણીરૂપી જે ઉજ્જવળ અને સુવાસિત કપૂર છે તેને તે હરી જાય છે. મનમાં જ્યારે વિપરીત આવેગો આવે છે ત્યારે જિનેશ્વર દેવની વાણી પણ ભુલાઈ જાય છે અથવા ગમતી નથી. મનરૂપી વાયુ પુષ્પ જેનાં બાણ છે એવા કામદેવના અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે. ચિત્તમાં કામવિકારનો એક તણખો પડ્યો હોય તો મન વિવિધ પ્રકારના વિચારો, તરંગો, કલ્પનાઓ, દશ્યો વગેરે ખડાં કરી એ કામવિકારનો ભડકો કરી નાખે છે. પછી એને શાંત પાડવો તે હાથ બહારની વાત થઈ જાય છે. ચિત્તમાં એક પછી એક શુભ સંકલ્પો થતા હોય, સુવિચારોની શ્રેણી ખડી થતી હોય, એવામાં દુર્મતિરૂપ પવન એક ઝપાટે એ બધા વિચારોને ભાંગીને જમીનદોસ્ત કરી નાખે છે. મનનો આવેગ જેવો તેવો નથી. એ વાત સાધકે ગંભીરતાપૂર્વક અને સાવધાનીપૂર્વક સમજી લેવી જોઈએ.

[૩૧૦] ચરણગોપુરભંગપરઃ સ્ફુરત્
 સમયબોધતરૂનપિ પાતયન્ ।
 ભ્રમતિ યદ્યતિમત્તમનોગજઃ
 ક્વ કુશલં શિવરાજપથે તદા ॥૭॥

અનુવાદ : ચારિત્રરૂપી ગોપુર(દરવાજા)ને ભાંગવામાં તત્પર બનેલો, સ્ફુરાયમાન સિદ્ધાન્તના બોધરૂપી વૃક્ષોને પાડી નાખનાર એવો અત્યંત મદોન્મત્ત મનરૂપી હાથી હોય, તો પછી મોક્ષરૂપી રાજમાર્ગમાં કુશળતા ક્યાંથી હોય ?

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં મનને માટે મદોન્મત્ત હાથીનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ ગાંડોતૂર બનેલો હાથી રાજમાર્ગ ઉપર તોફાને ચડ્યો હોય તો એ રસ્તામાં કેટલાંયે વૃક્ષોની ડાળને પોતાની સૂંઢમાં ભરાવી આખા વૃક્ષને પાડી નાખતો હોય. ત્યારે ત્યાં માર્ગમાં જવાઆવવામાં મોટા અવરોધો ઉત્પન્ન

થાય. મદોન્મત્ત હાથી પણ ત્યાં હોય એટલે જીવનું પણ જોખમ ગણાય. વળી એ હાથીએ નગરનો દરવાજો જ ભાંગી નાખ્યો હોય એટલે નગરજનો બહાર પણ કેવી રીતે જઈ શકે ? અને બહાર હોય તે અંદર કેવી રીતે આવી શકે ? એનો અર્થ એ થયો કે હાથીના ગાંડપણને લીધે બધો વ્યવહાર સ્થગિત અને ભયભીત બની ગયો છે. એવી રીતે મનરૂપી ગજ જ્યારે ગાંડો થાય છે ત્યારે આવું બને છે. એમાં પણ મુનિઓ માટે તો એ વધુ દુષ્કર સ્થિતિ હોય છે. આ મદોન્મત્ત મનહસ્તિ ચારિત્રરૂપી ગોપુરને ભાંગી નાખે છે. ચારિત્રરૂપી ગોપુર જ જો તૂટી જાય તો મોક્ષપુરીમાં પ્રવેશ જ કેવી રીતે થઈ શકે ? મન જ્યારે ઉન્માદે ચડે છે ત્યારે મુનિઓના ચારિત્રને તે શિથિલ કરી નાખે છે. કેટલાક મનથી પતિત થાય છે. કેટલાક કાયાથી પણ પતિત થાય છે અને કેટલાક તો મુનિપણું છોડીને ગૃહસ્થાવાસમાં આવી જાય છે. વળી આવું જ્યારે બને છે ત્યારે તોફાને ચડેલો મનરૂપી હાથી શાસ્ત્રબોધરૂપી જે વૃક્ષો ઊગેલાં છે તેને પણ તોડી નાખે છે. એટલે ચારિત્રની શિથિલતા કે શીલભંગના પ્રસંગે વીતરાગની વાણી પ્રિય નથી લાગતી. મોહરાજા મનગજને ઉન્મત્ત બનાવે છે. આવી રીતે જ્યારે મોક્ષપુરીનો રાજમાર્ગ જ જ્યાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હોય, ત્યાં એ માર્ગે કુશળતાપૂર્વક કોણ વિચરી શકે ?

[૩૧૧] વ્રતતરૂન પ્રગુણીકુરુતે જનો

દહતિ દુષ્ટમનોદહનઃ પુનઃ ।

નનુ પરિશ્રમ ઇષ વિશેષવાન

ઠ્ઠ ભવિતા સુગુણોપવનોદયઃ ॥૮॥

અનુવાદ : મનુષ્ય વ્રતરૂપી વૃક્ષોને પ્રગુણ કરે (ઉછેરે) છે, પરંતુ દુષ્ટ મનરૂપી અગ્નિ તેને બાળી નાખે છે. તો પછી સદ્ગુણરૂપી ઉપવનના ઉદય (વિકાસ) માટે આ પરિશ્રમ ક્યારે સફળ (વિશેષવાન) થશે ?

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં મનને માટે અગ્નિનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ સરસ ઉપવન તૈયાર કરવાનું હોય તો ત્યાં ભાતભાતનાં વૃક્ષો વાવવામાં આવે અને એના ઉછેર માટે માટી, ખાતર, પાણી વગેરે દ્વારા સતત કાળજી રાખવામાં આવે. ઉપવન તો ઘણું મોટું હોય. હવે ધારો કે એમાં એક બાજુથી કોઈ માણસ વૃક્ષોને ઉછેરતો ઉછેરતો આગળ વધતો જતો હોય, પરંતુ પાછળ નજર કરે તો અગ્નિ કેટલાંયે વૃક્ષોને બાળી નાખતો દેખાય. આમ વૃક્ષોનો ઉછેર કરવાનું અને વૃક્ષોને બાળી નાખવાનું એમ બંને પ્રકારનું કાર્ય સાથે સાથે ચાલ્યા કરતું હોય તો એ ઉપવનનો વિકાસ પૂરો ક્યારે થાય ? મુનિઓ માટે પણ એ પ્રમાણે છે. તેઓ અહિંસાદિ પંચ મહાવ્રતો ધારણ કરે અને સમિતિ તથા ગુપ્તિ દ્વારા તેના પોષણ અને સંવર્ધન માટે અત્યંત ઉદ્યમ કરે, પણ બીજી બાજુ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનરૂપી એમના મનનો અગ્નિ જો પ્રજ્વલિત રહ્યા કરે તો તે સદ્ગુણરૂપી વૃક્ષોને બાળી નાખે. પરિણામે સુંદર પત્ર, પુષ્પ, ફળ વગેરે સહિત મનોરમ ઉદ્યાનનો જે વિકાસ થવો જોઈએ તે ન થાય. એવી રીતે મુનિએ લીધેલો પરિશ્રમ નિષ્ફળ નીવડે. એનું જે ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ આવવું જોઈએ તે આવે નહિ. એટલે વ્રતાદિના પાલન સાથે ચિત્તને પણ સંયમમાં જાગ્રતપણે રાખવું જોઈએ કે જેથી પરિશ્રમનું યોગ્ય ફળ મેળવ્યાનો સંતોષ થાય. મુનિઓની જેમ વ્રતધારી શ્રાવકોએ પણ આ વાત લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે.

[૩૧૨] અનિગૃહીતમના વિદધત્પરાં
 ન વપુષા વચસા ચ શુભક્રિયામ્ ।
 ગુણમુપૈતિ વિરાધનયાનયા
 ભત દુરન્તભવભ્રમમંચતિ ॥૧॥

અનુવાદ : જેણે મનનો નિગ્રહ કર્યો નથી તે શરીર અને વચન વડે ઉત્તમ શુભ ક્રિયા કરે, તો પણ તે મનની આ વિરાધનાને કારણે કંઈપણ ગુણ પામતો નથી, પરંતુ એ દુરંત એવા ભવનું ભ્રમણ કરાવે છે.

વિશેષાર્થ : મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેના યોગથી ત્રિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ થતી રહે છે. હવે એમાંથી કોઈક વ્યક્તિ વચન અને કાયાથી શુભ પ્રવૃત્તિ કરે, પણ મનને સંયમમાં રાખ્યું ન હોય તો વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં મનનો યોગ ભળતો નથી, બલકે વચન અને કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિની દિશા કરતાં મનની પ્રવૃત્તિની દિશા ઊલટી બાજુ રહે છે. એટલે કે તે અશુભ તરફ રહે છે. એનો અર્થ એ થયો કે મનથી વિરાધના થાય છે. મન, વચન અને કાયાની શુભ અને અશુભ એમ બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિ રહ્યા કરે છે, જેમકે શરીરથી કામભોગની અશુભ પ્રવૃત્તિ થાય અને બાહ્ય તપ, જિનપૂજા, તીર્થયાત્રા વગેરે પ્રકારની શુભ પ્રવૃત્તિ પણ થાય. તેવી રીતે વચનથી કોષાદિ કષાયયુક્ત વચનો દ્વારા અશુભ પ્રવૃત્તિ થાય અને સ્તુતિ, મંત્ર, જાપ, સ્વાધ્યાય ઇત્યાદિ દ્વારા શુભ પ્રવૃત્તિ પણ થાય. હવે જો કોઈ કાયા અને વચનથી ઉત્તમ પ્રકારની શુભ પ્રવૃત્તિ કરતો દેખાય, પરંતુ એની એ ક્રિયાઓ વખતે એના મનનું તેમાં જોડાણ ન હોય એટલે કે મન એનાથી વિપરીત અશુભ વિચારધારામાં વહેતું જતું હોય તો એ શુભ પ્રવૃત્તિઓનું યોગ્ય ફળ મળે નહિ. વસ્તુતઃ કાયા અને વચનની પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ મનની પ્રવૃત્તિ વધારે મહત્વની છે. મન પોતે જો અશુભ પ્રવૃત્તિમાં હોય તો એથી તો સંસારનું પરિભ્રમણ વધી જાય છે. માટે મનનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. એને અશુભ વિચારધારામાં ખેંચાઈ જતું અટકાવવું એ ઘણી મહત્વની વાત છે. ભવભ્રમણ ઓછું કરવા માટે વિરાધનામાં નહિ પણ આરાધનામાં મન લાગેલું હોવું જોઈએ.

[૩૧૩] અનિગૃહીતમનાઃ કુવિકલ્પતો નરકમૃચ્છતિ તંદુલમત્સ્યવત્ ।
 ડ્યમભક્ષણજા તદ્જીર્ણતાનુપનતાર્થ વિકલ્પકદર્થના ॥૧૦॥

અનુવાદ : મનનો નિગ્રહ નહિ કરનાર, ખરાબ વિકલ્પો કરીને તંદુલિયા મત્સ્યની જેમ નરકે જાય છે. નહિ પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થના વિકલ્પોની કદર્થના, ભોજન કર્યા વિના થયેલી અજીર્ણતા છે.

વિશેષાર્થ : મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓમાં મન કેટલું ભયંકર કાર્ય કરી શકે છે એ બતાવતાં અહીં ગ્રંથકાર મહર્ષિએ તંદુલિયા મત્સ્યનું જૈનોમાં જાણીતું પ્રાચીન ઉદાહરણ આપ્યું છે. મોટા મગરમચ્છની આંખની પાંપણમાં રહેલા ચોખાના દાણા જેટલા એટલે કે તંદુલિયા મત્સ્યને વિચાર આવે છે કે 'આ મગરમચ્છ કેવો મૂર્ખ છે. એના ખુલ્લા મોંઢામાંથી કેટલીયે માછલીઓ પાછી બહાર ચાલી જાય છે. હું એની જગ્યાએ હોઉં તો બધી જ ખાઈ જાઉં. એક પણ પાછી જવા ન દઉં,' આવા અશુભ હિંસક

વિચારને પરિણામે તંદુલિયા મત્સ્યની ગતિ સાતમી નરકની થાય છે. હવે વિચાર કરીએ કે તંદુલિયા મત્સ્યે પોતે તો એક પણ માછલી ખાધી નથી કે તે ખાઈ શકવાનો પણ નથી. એટલે કાયાથી તો એને કશું પાપકર્મ કર્યું નથી. એના પેટમાં તો એક પણ માછલી આવી નથી. આમ એણે ભક્ષણ ન કર્યું હોવા છતાં, ભક્ષણ કરતાં યે વધુ ભયંકર ખરાબ વિકલ્પ મનમાં કર્યો. એટલે કે મનની ઈચ્છા અનુસાર કાયાની પ્રવૃત્તિ તો ન થઈ, પણ એનું પાપ એને લાગી ચૂક્યું. કોઈ માણસ વધારે પડતું ખાય તો એને અજીરણનો રોગ થાય. એની પાચનક્રિયા બગડી જાય. આગળનું ખાધેલું પેટમાં જીર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી નવું ભોજન ન લેવું, નહિ તો અજીરણ થાય. માટે કહેવાયું છે કે અજીર્ણે ભોજનં હૈય । પરંતુ અહીં તો ભૂખ્યા તંદુલિયા મત્સ્યને પેટે અજીરણનો રોગ થયો. એ તે કેવી વિચિત્ર વાત કહેવાય ! તેનું કારણ મનના કુવિકલ્પો છે. મન વિચારો દ્વારા જાતજાતના ભોગ ભોગવે છે, કાયાથી નહિ, તો પણ એ બધા માટે મનને શિક્ષા મળે છે. એટલે કે એ શિક્ષા જીવને પોતાને જ થાય છે.

[૩૧૪] મનસિ લોલતરે વિપરીતતાં

વચનનેત્રકરેં ગિતગોપના ।

વ્રજતિ ધૂર્તતયા હ્યનયાઽચ્ચિલં

નિબિહદંભપરૈર્મુષિતં જગત્ ॥૧૧॥

અનુવાદ : મન જ્યારે અત્યંત ચંચળ બને છે ત્યારે વચન, નેત્ર, અને હાથની ચેષ્ટાઓનું ગોપન વિપરીતતા પામે છે. ભારે દંભીઓએ ધૂર્તતાથી આ આખા જગતને છેતર્યું છે.

વિશેષાર્થ : ચિત્તની સાથે શરીરની ચેષ્ટાઓને સામાન્ય રીતે સંબંધ રહે છે. ચિત્તમાં ચાલતા વિચારો પ્રમાણે હાવભાવ અનાયાસ થઈ જાય છે. આમ છતાં કેટલાક માણસો પોતાના મનના વિચારો પ્રમાણે પોતાના હાવભાવને પ્રગટ થવા દેતા નથી. ક્યારેક મનમાં હોય તેવું બોલાઈ જાય છે, તો ક્યારેક મનમાં ભાવ જુદો હોય અને વચન જુદાં જ નીકળતાં હોય. મનમાં ભારોભાર નિંદાનો ભાવ ચાલતો હોય અને તે જ વખતે મુખથી અતિશય પ્રશંસા થતી હોય. પોતાનાં વચન, નેત્ર કે હાથની ચેષ્ટાઓ દ્વારા પોતાના મનના ભાવોનું ગોપન કરવામાં ઘણાં લોકો અત્યંત કુશળ હોય છે. કેટલીક વાર એવું પણ બને છે કે મન અત્યંત ચંચળ થતાં ગોપન કરેલાં વચન, નેત્ર કે હાથની ચેષ્ટાઓ વિપરીતતા પામે છે એટલે કે તે મનમાં ચાલતી વિચારધારાની ચાડી ખાય છે. માણસ પોતાની વાત છુપાવવા જાય છે પણ હાવભાવથી પકડાઈ જાય છે. વચન કે હાથની ચેષ્ટા કરતાં પણ આંખો તથા ચહેરાની રેખાઓ મનના ભાવને વધુ પ્રગટ કરી દે છે.

સાંધક વચન અને કાયાનું ગોપન કરે એટલે કે એને સંયમમાં રાખે, પરંતુ ચંચળ મનમાં એથી વિપરીત ભાવો હોય, તો એવા બાહ્ય સંયમનું ફળ વિપરીત મળે. જ્યાં મનની સાથે વચન અને કાયાની એકરૂપતા ન હોય ત્યાં દંભ આવે. સ્વાર્થ, પ્રલોભનો, પ્રતિષ્ઠા, વાસના વગેરેને કારણે દંભ આચરતા આવા લોકો જાણે આખા સંસારને લૂંટી લેતા હોય એવું નથી લાગતું ? સંસારના કુટિલ વ્યવહારમાં દંભ અને ધૂર્તતા ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે.

[૩૧૫] મનસ એવ તતઃ પરિશોધનં
નિયમતો વિદધીત મહામતિઃ ।
ઇદમભોષજસંવનનં મુનેઃ
પરપુમર્થરતસ્ય શિવશ્રિયઃ ॥૧૨॥

અનુવાદ : એટલા માટે મહામતિવાળાએ નિયમથી મનનું પરિશોધન કરવું જોઈએ. પરમ પુરુષાર્થ(મોક્ષ પુરુષાર્થ)માં રતિ ધરાવતા મુનિને માટે તો શિવલક્ષ્મીને વશ કરવા માટે આ ઔષધ વગરનું વશીકરણ છે.

વિશેષાર્થ : મનને વશ કર્યા વિના સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. વચન અને કાયાના જેટલા વ્યાપારો છે, તેના કરતાં સૂક્ષ્મ એવા મનના વ્યાપારો ઘણા બધા વધારે છે. બીજાનાં વચન અને કાયાના વ્યાપારોને તો હજુ પણ સમજી શકાય, પણ એના મનના વ્યાપારોનો પાર પામવાનું ઘણું જ અઘરું છે. બીજાની તો વાત શી, માણસ ખુદ પોતાના મનના વ્યાપારોને કેટલીયે વાર પોતે જ પામી શકતો નથી. મન એટલું બધું સૂક્ષ્મ, જટિલ, ગહન અને ચંચળ છે. પ્રતિક્ષણે વિચારોનાં સ્પંદનો એમાં ચાલ્યાં જ કરે છે. હવે જો મન, વચન અને કાયાની સુસંવાદિતા, એકતા, નિર્ભળતા, એકાગ્રતા, સ્થિરતા ઇત્યાદિ ન હોય તો મુનિઓએ જે મુનિપણું ધારણ કર્યું છે તેનું પ્રયોજન નિષ્ફળ થાય. માટે મુનિઓએ મનનું પરિશોધન સતત અને નિયમિતપણે કરતા રહેવું જોઈએ. એમાં પ્રમાદ કરે તે ન ચાલે. મુનિનું પરમ ધ્યેય તો મોક્ષપ્રાપ્તિનું છે. મુનિઓએ સાંસારિક સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો હોય છે. એટલે કવિઓ રૂપક પ્રયોજે છે કે મુનિઓનો પુરુષાર્થ શિવસુંદરીને અર્થાત્ મોક્ષલક્ષ્મીને વરવા માટે હોય છે. સ્ત્રીને વશ કરવા માટે વશીકરણ વિદ્યા કેટલાક અજમાવે છે. એવા વશીકરણમાં ઔષધિનો ઉપયોગ કે પ્રયોગ પણ થાય છે. અમુક ઔષધ ખાવા કે ખવડાવવાથી બીજાને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે અનુકૂળ કરી શકાય છે. મુનિઓ પોતાના મનનું જો યોગ્ય રીતે પરિશોધન કર્યા કરે તો શિવસુંદરીને વશ કરવા માટે એ ઔષધ વગરનું વશીકરણ બની રહે છે.

[૩૧૬] પ્રવચનાબ્જવિલાસરવિપ્રભા
પ્રશમનીરતરંગતરંગિણી ।
હૃદયશુદ્ધિરુદીર્ણમદજ્વર-
પ્રસરનાશવિધૌ પરમૌષધમ્ ॥૧૩॥

અનુવાદ : હૃદયની શુદ્ધિ એ પ્રવચનરૂપી કમળને વિકસિત કરવામાં સૂર્યની પ્રત્યા જેવી છે, પ્રશમરૂપી જળના તરંગવાળી નદી છે અને ઉદય પામેલા મદરૂપી વધતા જતા જ્વરનો નાશ કરવામાં પરમ ઔષધરૂપ છે.

વિશેષાર્થ : હૃદયની શુદ્ધિ અર્થાત્ મનની શુદ્ધિનો મહિમા ત્રણ યથાર્થ રૂપકો દ્વારા અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી કમળનો વિકાસ થાય છે તેમ મનની શુદ્ધિ હોય અને હૃદયની નિર્મળતા

હોય તો જિનેશ્વર ભગવાનનાં વચનોનાં રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન સવિશેષ થાય છે. નદીનાં નિર્મળ નીરમાં જો તરંગો ઊઠતા હોય એ તો નદીની પ્રફુલ્લિત અને પ્રસન્ન અવસ્થાનું સૂચન કરે છે. હૃદયની શુદ્ધિ દ્વારા ક્ષમા, સંયમ, કષાયની ઉપશાંતતા વગેરે પ્રકારના શુભ ભાવો રૂપી તરંગો ઊછળતા રહે છે. હૃદયની શુદ્ધિ થાય એટલે અહંકાર વિગલિત થયા વગર રહે નહિ. જાતિ, કુળ, રૂપ, તપ, શ્રુત, બળ, ધન અને ઐશ્વર્ય એ આઠ પ્રકારના મદરૂપી વધતા જતા જવરનો નાશ કરવામાં આ હૃદયશુદ્ધિ પરમ ઔષધિનું કામ કરે છે. આમ હૃદયની શુદ્ધિ હોય તો બોધ સારી રીતે થાય, શુભ ભાવની ભરતી રહ્યા કરે અને મદના વિકારો ચાલ્યા જાય.

[૩૧૭] અનુભવામૃતકુંડમનુત્તર-
વ્રતમરાલવિલાસપયોજિની
સકલકર્મકલંકવિનાશિની
મનસ એવ હિ શુદ્ધિરુદાહતા ॥૧૪॥

અનુવાદ : મનની શુદ્ધિ અનુભવરૂપી અમૃતના કુંડ સમાન, મહાવ્રતરૂપી હંસને વિલાસ કરવા માટે કમલિની સમાન અને સકલ કર્મના કલંકનો નાશ કરનારી છે, એમ કહ્યું છે.

વિશેષાર્થ : મનની શુદ્ધિનો પ્રભાવ વર્ણવતાં આ શ્લોકમાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ બીજી ત્રણ વાત કહે છે. સ્વરૂપાનુભવ, મહાવ્રતો અને કર્મ વિશેની આ વાત છે. મનશુદ્ધિ થાય તો જ સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે, અન્યથા નહિ. ચિત્તમાંથી વિકલ્પો જ્યારે શમી જાય અને નિર્વિકલ્પ દશા આવે એ વખતે શાંત સુધારસનો અનુભવ થાય છે. એ અમૃતના કુંડ જેવી આ મનશુદ્ધિ છે. આવી શુદ્ધિ હોય તો મહાવ્રતોરૂપી અર્થાત્ ચારિત્રરૂપી હંસ માનસરોવરમાં કમલિની સાથે આનંદકેલિ કરે છે. એટલે કે મહાવ્રતોના પરિપાલનમાં અત્યંત ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસ પ્રવર્તવા લાગે છે. મહાવ્રતો બોજા રૂપ નથી લાગતાં. તદુપરાંત મનની શુદ્ધિથી કર્મરૂપી કલંકનો નાશ થાય છે. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેમાં સૌથી વધારે અને સૌથી ભારે કર્મો મનથી બંધાય છે, તો બીજી બાજુ કર્મોનો નાશ કરવામાં સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય પણ મન જ કરે છે. મનની શક્તિ ઘણી મોટી છે. આમ, મનની શુદ્ધિનું માહાત્મ્ય ઘણું જ છે.

[૩૧૮] પ્રથમતો વ્યવહારનયસ્થિતોઽ-
શુભવિકલ્પનિવૃત્તિપરો ભવેત્ ।
શુભવિકલ્પમયઋતસેવયા
હરતિ કંટક એવ હિ કંટકમ્ ॥૧૫॥

અનુવાદ : પ્રથમ તો વ્યવહાર નયમાં રહીને શુભ વિકલ્પમય વ્રતોનું સેવન કરવા વડે અશુભ વિકલ્પની નિવૃત્તિ કરવામાં તત્પર રહેવું. કાંટો જ કાંટાને કાઢે છે.

વિશેષાર્થ : જે સાધકોએ ચિત્તશુદ્ધિ કરવી છે તેઓએ સૌ પ્રથમ વ્યવહાર નયમાં સ્થિર થઈને શુભ

વિકલ્પમય વ્રતોની ઉપાસના દ્વારા અશુભ વિકલ્પોને ટાળવા પડશે. સાધક હજુ પ્રાથમિક દશામાં હોય, અશુભ પ્રવૃત્તિઓમાં અને અશુભ અધ્યવસાયોમાં વારંવાર અટવાઈ જતો હોય અને તે જો શુદ્ધ નિશ્ચયનય અનુસાર સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થવા માટે કૂદકો મારે તો સંભવ છે કે એ ત્યાં સ્થિર રહી ન શકે. ચિત્ત ઘણું સંકુલ છે. એના વ્યાપારો અત્યંત ચંચલ છે. જીવને અનાદિ કાળના સંસ્કાર પડેલા છે. એટલા માટે એની પાસે અશુભ અધ્યવસાયનું તત્કાલ નિવારણ કરવા માટે અભ્યાસ હોવો જરૂરી છે. એ માટે સાધકને અહીં ભલામણ કરવામાં આવે છે કે પોતાની પાત્રતા અને ક્ષમતાનો વિચાર કરી લઈને પ્રથમ એણે હિંસાદિના વિચારો, મૃષાવાદ, માયાચાર, દંભ, લંપટતા, પરધન વગેરેની વાસનાઓ, વિરોધીઓ હોય તો તેમના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, અસદ્ભાવો ઈત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ અને અશુભ અધ્યવસાયોમાંથી નિવૃત્ત થવાનો મહાવરો રાખવો જોઈએ. એમ કરવાનો એક સરળ અને અક્સીર ઉપાય તે ચિત્તને શુભ પ્રવૃત્તિમાં જોડી દેવાનો છે. એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આ પ્રાથમિક તબક્કાની વાત છે. એ માટે સાધકે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતોના સંનિષ્ઠ પાલનમાં તથા આવશ્યક ક્રિયાઓમાં, ઉપવાસ વગેરે બાહ્ય તથા સ્વાધ્યાય વગેરે અભ્યંતર તપમાં પોતાના ચિત્તને જોડી દેવું જોઈએ. ચિત્ત જરા પણ નવરું પડે નહિ અને પડે તો એને શુભ વિકલ્પોમાં જોડી દેવું જોઈએ. આ રીતે વ્યવહાર નયમાં સ્થિર થવા માટે સાધકને શક્તિ પ્રાપ્ત થતી જશે. અશુભ વિકલ્પને શુભ વિકલ્પ દ્વારા દૂર કરવાની આ ક્રિયા માટે ઉદાહરણ કાંટાનું આપવામાં આવે છે. કોઈ કાંટો પગમાં વાગ્યો હોય તો બીજો કાંટો લઈ એની અણીથી પહેલા કાંટાની વાગેલી અણી કાઢી શકાય છે. અહીં તાત્કાલિક ઉપચારનો આશય છે. એ ઉપચાર જો કરવામાં ન આવે તો કાંટાની પીડા વધતી જવાની. ચાલવાનું કષ્ટભર્યું કે અશક્ય બની જવાનું. પરંતુ આ ઉપચારનો આશય બીજા કાંટાનું ગૌરવ કરવાનો નથી, એની તાત્કાલિક ઉપયોગિતા દર્શાવવાનો છે. એવી રીતે અશુભ અધ્યવસાયોને દૂર કરવા માટે તાત્કાલિક શુભ અધ્યવસાયોમાં ચિત્તને જોડી દેવું જોઈએ.

[૩૧૯] વિષમધીત્ય પદાનિ શનૈઃ શનૈ-

હૈરતિ મંત્રપદાવધિ માંત્રિકઃ ।

ભવતિ દેશનિવૃત્તિરપિ સ્ફુટા

ગુણકરી પ્રથમં મનસસ્તથા ॥૧૬॥

અનુવાદ : જેમ યાંત્રિક મંત્રપદોની અવધિ સુધી પદો ધીમે ધીમે બોલીને વિષનું હરણ કરે છે તેમ આરંભમાં મનની દેશનિવૃત્તિ પણ પ્રગટ રીતે ગુણકારી થાય છે.

વિશેષાર્થ : મનને એવું શુદ્ધ કરવું જોઈએ કે જેથી તે શુભ કે અશુભ એવા સર્વ વિકલ્પોથી રહિત થાય. પરંતુ આ કોઈ એવી વાત નથી કે નિર્ણય કરવાથી તરત અમલમાં આવી જાય. ચિત્તના વ્યાપારોમાં શુભાશુભ વિકલ્પોની પરંપરા સતત વહેતી જ રહે છે. એટલે ગ્રંથકાર મહર્ષિએ આગલા શ્લોકમાં વ્યવહાર નયથી જણાવ્યું કે શુભ વિકલ્પોમાં સ્થિર થવાથી જો અશુભમાંથી નિવૃત્તિ થતી હોય તો એટલી આંશિક નિવૃત્તિ એટલે કે દેશનિવૃત્તિ પણ ગુણકારી છે. એથી લાભ જ થાય છે. આ નિયમને સમજાવતાં તેઓ ગારુડી વિદ્યાના જાણકાર માંત્રિકનું ઉદાહરણ આપે છે. મંત્રપદોમાં ચમત્કારિક વિશિષ્ટ શક્તિ રહેલી છે.

મંત્રોપાસના એ પણ સાધનાનો એક અનોખો પ્રકાર છે. જુદા જુદા હેતુ માટે જુદી જુદી વિદ્યાઓ છે અને તે દરેકના ભિન્ન ભિન્ન મંત્રો પણ છે. મંત્રમાં સાંકેતિક વર્ણાક્ષરો, માતૃકાઓ હોય છે. હજારો વર્ષથી અનુભવસિદ્ધ થયેલો આ વિષય છે. જે જુદા જુદા મંત્રો છે એમાં વિષ ઉતારવાનો મંત્ર પણ છે. એની વિદ્યા તે ગારુડી વિદ્યા કહેવાય છે. ગમે તે વ્યક્તિ એ મંત્ર બોલે તેથી વિષ ઊતરી જાય એવું નથી. જેણે એ વિદ્યા સિદ્ધ કરી હોય તે જ એવા પ્રયોગ વડે વિષ ઉતારી શકે છે. કોઈને ઝેર ચડ્યું હોય તો મંત્રવિદ્ ધીમે ધીમે એ મંત્ર બોલે છે. એ મંત્રપદો જેવી રીતે, જેટલી વાર બોલવાના હોય તે રીતે બોલાઈ રહે ત્યારે ઝેર ઊતરી જાય છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે માંત્રિક દર્દીના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં અને મંત્રપદો વડે એને નિર્વિષ કરતાં કરતાં છેવટે જે જગ્યાએ ડંખ લાગ્યો હોય ત્યાં આવે છે અને મંત્રપદોમાંના છેલ્લાં પદોના ઉચ્ચારણ સાથે ત્યાંથી પણ ઝેર કાઢી નાખે છે, આમ શરીરમાં જો ઝેર પ્રસરતું હોય તો શરીરને પહેલાં નિર્વિષ કરવું એ જરૂરી છે અને ગુણકારી પણ છે.

વિષ ઉતારવાની એ ક્રિયા તરફ દુર્લક્ષ રાખવું યોગ્ય ન ગણાય. વિષ કાઢવાને બદલે બીજા ઉપચારો કરવા જતાં દર્દીનું મૃત્યુ પણ થાય. એટલે અહીં વિષ કાઢવા રૂપ દેશનિવૃત્તિ પણ લાભકારક જ છે. એક એક અંગને નિર્વિષ કરવારૂપ દેશનિવૃત્તિ અને સર્વ અંગોને નિર્વિષ કરવારૂપ સર્વનિવૃત્તિ એવો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય. એવી જ રીતે મનમાં ચાલતા શુભ અને અશુભ વિકલ્પોની બાબતમાં પણ સમજવાનું છે. અશુભ વિકલ્પો વિષ બરાબર છે. મનમાં એ પણ સતત ચાલ્યા કરે છે. એટલે અશુભ વિકલ્પોને કાઢવારૂપી દેશનિવૃત્તિ પણ લાભકારક છે. શુભ વિકલ્પોને ધીમે ધીમે સ્થિર કરવાથી અશુભ વિકલ્પો ધીમે ધીમે નીકળી જશે. આમ, વ્યવહાર નયથી પ્રથમ દેશનિવૃત્તિરૂપે અશુભ વિકલ્પોને દૂર કરવા જોઈએ. એ જરૂરી પણ છે અને લાભકારક પણ છે. સીધો નિશ્ચયનય ઉપર કૂદકો મારવા જતાં એ સરખો મારી શકાશે નહિ. તેમ કરવા જતાં સાધકને લાભને બદલે હાનિ થવાનો સંભવ વધુ રહે છે.

[૩૨૦] ચ્યુતમસદ્વિષયવ્યવસાયતો

લગતિ યત્ર મનોઽધિકસૌષ્ટવાત્ ।

પ્રતિકૃતિઃ પદમાત્મવદેવ વા

તદવલંબનમત્ર શુભં મતમ્ ॥૧૭॥

અનુવાદ : અશુભ વિષયોના વ્યાપારોમાંથી નીકળી ગયેલું મન બહુ સારી રીતે જ્યાં લાગે છે તે પ્રતિમા હોય અથવા આત્મા સંબંધી પદ હોય, તે શુભ અવલંબન કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : ચંચલ મન અશુભ વિષયોના ચિંતનમાં વારંવાર દોડી જાય છે. નિંદાકુથલી, કૂડકપટ તથા વિષયકષાયના વિષયોમાં અજ્ઞાની માણસોનું ચિત્ત અધિક રસ લે છે. સમજુ માણસોના જીવનમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનરૂપી અસત્ વિષયોની વણજાર ચાલતી હોય છે. પરંતુ એમાંથી મનને ખેંચી લીધા પછી તે જ્યારે સારી રીતે સત્ વિષયોમાં, શુભ પદાર્થો અને શુભ ભાવોમાં લાગી જાય છે ત્યારે તેને કંઈક વધારે ઊંચી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા જેવો અનુભવ થાય છે. શુભના ચિંતનને માટે તેને કંઈક અવલંબન જોઈએ છે.

પ્રતિકૃતિ એટલે પ્રતિમા કે ચિત્રપટ. એનું દર્શન પણ સાધકને માટે પ્રેરક બની રહે છે. એનું મન ત્યાં સ્થિર થાય છે. પ્રતિમા ઉપરાંત આત્મા વિશેનાં પદમાં પણ મન સ્થિર થઈ શકે છે. આત્મા વિશેનાં પદનો બીજો એક અર્થ શ્રુત કરીએ તો શ્રુતસાહિત્યમાં પણ તેનું ચિત્ર એકાગ્રતાપૂર્વક પરોવાઈ જાય છે. આવી રીતે મનને અસત્ અવલંબનમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે શુભ વિષયોનું અવલંબન ઉપકારક થાય છે.

[૩૨૧] તદનુ કાચન નિશ્ચયકલ્પના
વિગલિતવ્યવહારપદાવધિઃ ।
ન કિમપીતિ વિવેચનસંમુખી
ભવતિ સર્વનિવૃત્તિસમાધયે ॥૧૮॥

અનુવાદ : ત્યાર પછી વ્યવહારપદની અવધિ વિગલિત થતાં કોઈક પ્રકારની નિશ્ચય દશાની કલ્પના થાય છે. એથી 'કાંઈ પણ નથી' એવો વિવેક સન્મુખ થાય છે. એથી તે સર્વનિવૃત્તિરૂપ સમાધિ મેળવી આપનારી થાય છે.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે અશુભ વિકલ્પોને દૂર કરવા પ્રાથમિક કક્ષાના સાધકો માટે તાત્કાલિક ઉપાય જો હોય તો તે શુભ વિકલ્પોનો આશ્રય લેવાનો છે. પરંતુ ત્યાં અટકવાનું નથી. એટલે શુભોપયોગમાં પ્રવર્તતું મન અનુક્રમે 'આ વ્યવહારનું મારે હવે કંઈ પ્રયોજન નથી' એમ સમજીને એને છોડી દઈ નિશ્ચયની કલ્પના કરશે. એટલે કે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પ્રવર્તેલું મન નિશ્ચય નય ઉપર આવશે. એથી વ્યવહારનો આપોઆપ ત્યાગ થવા લાગશે. વળી 'એગોહં નત્થિ મે કોઈ-હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી'. એવો સ્વ-પરનો ભેદ, અર્થાત્ આત્મા અને પુદ્ગલનો વિવેક (વિવેચન) નજર સમક્ષ સ્પષ્ટ થતાં સર્વનિવૃત્તિરૂપ સમાધિ પ્રાપ્ત થવા લાગે છે. આવી નિર્વિકલ્પ, નિશ્ચય સ્વરૂપ આત્મદશા બહુધા સર્વવિરતિધર મહાત્માઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

[૩૨૨] इह हि सर्वबहिर्विषयच्युतं
हृदयमात्मनि केवलमागतम् ।
चरणदर्शनबोधपरंपरा-
परिचितं प्रसरत्यविकल्पकम् ॥१९॥

અનુવાદ : આ રીતે સર્વ બાહ્ય વિષયોથી વિમુક્ત થયેલું, કેવળ આત્મામાં જ આવેલું (સ્થિર થયેલું), દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની પરંપરાથી પરિચિત થયેલું હૃદય (મન) નિર્વિકલ્પ દશાને વિશે પ્રસરે છે.

વિશેષાર્થ : અહીં 'હૃદય' શબ્દ પ્રયોજીને ગ્રંથકાર મહર્ષિએ મન અને હૃદયની એકરૂપતા દર્શાવી છે. અધ્યાત્મ દશામાં આગળ વધતાં મન અને હૃદય એકરૂપ થઈ જાય છે. સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાં તે એકાકાર થઈ રહે છે. એવા મનની એક નિષેધાત્મક અને એક વિધેયાત્મક એમ બે બાજુ અહીં બતાવી છે. પ્રથમ

તો જગતના સર્વ વિષયોથી મન નિવૃત્ત થઈ ગયેલું હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી જગતના બાહ્ય પદાર્થોમાં રસ અને રુચિ રહ્યા કરે ત્યાં સુધી આત્મભાવનામાં એટલાં રસ અને રુચિ પ્રગટ ન થાય. માટે સાંસારિક ભોગોપભોગ અને ઈતર સર્વ વિષયોમાંથી મન મુક્ત થઈ જવું જોઈએ. બીજી બાજુ એ જ મન દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રયીની પરંપરાથી પરિચિત થયેલું હોવું જોઈએ. એટલે કે એવું મન રત્નત્રયીની આરાધનાથી વાસિત થયેલું હોવું જોઈએ. એની પરંપરા મનમાં ચાલતી રહેવી જોઈએ. આવી રીતે સજ્જ થયેલું મન પછી આત્મામાં સ્થિર થવા લાગે છે. 'હું શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, અવિનાશી, જ્ઞાનસ્વરૂપ ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્મા છું' એવું ભાન સતત રહેવા લાગે છે. આત્માનાં લક્ષણો પ્રતીત થાય છે અને પછી તો એવી લયસ્વરૂપ એકાકાર દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યારે શુભ કે અશુભ એવા કોઈ વિકલ્પો ઊઠતા નથી. શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ દશા પ્રગટ થાય છે. કેવળ આત્માનુભૂતિ જ વર્ત્યા કરે છે. પૂર્વજન્મની આરાધના ચાલી આવતી હોય તો આવી દશા વહેલી પ્રાપ્ત થાય છે.

[૩૨૩] તદિદમન્યદુપૈત્યધુનાપિ નો
નિયતવસ્તુવિલાસ્યપિ નિશ્ચયાત્ ।
ક્ષણમસંગમુદીતનિસર્ગધી
હતબહિર્ગ્રહમન્તરુદાહતમ્ ॥૨૦॥

અનુવાદ : નિયત વસ્તુને વિશે વિલાસવાળું તે મન હવે નિશ્ચય સ્વભાવને લીધે બીજા કોઈ પણ ભાવને પામતું નથી. નિસર્ગ બુદ્ધિનો ઉદય થવાથી જેનું બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું તે મન ક્ષણવાર અસંગ દશાને પામે છે.

વિશેષાર્થ : આવી રીતે નિશ્ચય દશાને પામેલું મન હવે બીજા કોઈ પણ પર પદાર્થમાં કે પરભાવમાં લાગતું નથી. તે નિયત વસ્તુમાં એટલે કે સ્વસ્વરૂપમાં વિલસે છે. તે ચૈતન્યમાં રમણતા કરે છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેની નિર્મળ બુદ્ધિ એવી થઈ જાય છે કે પરભાવમાં જવાનું કે પરપદાર્થનો સંગ કરવાનું તેને ગમતું નથી. તે ક્ષણવાર અસંગ બનીને પોતાના સ્વરૂપમાં લય પામે છે. તેની બહિર્મુખતા નષ્ટ પામતી જાય છે. અંતર્મુહૂર્ત અસંગ દશાના વારંવાર થતા અનુભવને લીધે બાહ્ય પદાર્થોનું તેનું લક્ષ્ય છૂટતું જાય છે. જીવનો મનની શુદ્ધિ દ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે તેનો અહીં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

[૩૨૪] કૃતકષાયજયઃ સગભીરિમ
પ્રકૃતિશાન્તમુદાત્તમુદારધીઃ ।
સમનુગૃહ્ય મનોઽનુભવત્યહો
ગલિતમોહતમઃ પરમં મહઃ ॥૨૧॥

અનુવાદ : અહો ! કષાયો ઉપર વિજય મેળવનાર, ઉદાત્ત અને ઉદાર બુદ્ધિવાળા, ગાંભીર્યયુક્ત, પ્રકૃતિથી શાન્ત એવા પુરુષો પોતાના મનનો નિગ્રહ કરીને મોહરૂપી અંધકાર જેમાંથી ગલિત થઈ ગયો છે એવી પરમ જ્યોતિનો અનુભવ કરે છે.

વિશેષાર્થ : સાચી અને સારી રીતે મન:શુદ્ધિ કોણ કરી શકે અને જે કરે તેને કેવો ઉત્કૃષ્ટ અનુભવ થાય તેનું કથન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. મનની શુદ્ધિ કરવી એ ઘણી જ કઠિન વાત છે. એવા ઉત્તમ કોટિના મનુષ્યો તે કરી શકે છે કે જેમણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયો ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય. જે માણસોનું મન કષાયોથી ખરડાયેલું છે તે તેને શુદ્ધ કેવી રીતે કરી શકે ? કષાયો ઉપરના વિજય ઉપરાંત તેઓ ગંભીર અને ઉદાત્ત હોવા જોઈએ. વળી તેઓ ઉદાર અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હોવા જોઈએ. એવી બુદ્ધિ હોય તો જ સત્ અને અસત્ વચ્ચેનો ભેદ કે વિવેક કરવાની તેમનામાં શક્તિ આવે. તેઓ પ્રકૃતિએ શાંત અને ગંભીર હોવા જોઈએ. આવી રીતે પોતાના ચિત્તને તેઓ નિર્મળ બનાવી શકે. તેમનામાંથી મોહરૂપી અંધકાર ચાલ્યો ગયો હોય છે. એથી જ એમની આત્મજ્યોતિ નિર્ધૂમ, દેદીપ્યમાન, સ્થિર થઈ જાય છે. સ્વસ્વરૂપ પરમ આત્મજ્યોતિનાં દર્શનનો તેઓ અનુભવ કરી શકે છે.

[૩૨૫] ગાલિતદુષ્ટવિકલ્પપરંપરં
 ધૃતવિશુદ્ધિ મનો ભવતીદૃશમ્ ।
 ધૃતિમુપેત્ય તતશ્ચ મહામતિઃ
 સમધિગચ્છતિ શુભ્રયશઃ શ્રિયમ્ ॥૨૨॥

અનુવાદ : દુષ્ટ વિકલ્પોની પરંપરા નાશ પામતાં અને વિશુદ્ધિ ધારણ કરાતાં મન જ્યારે આવા પ્રકારનું થાય છે, ત્યારે મહામતિવાળા ધૈર્ય પામીને ઉચ્ચવળ યશલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિશેષાર્થ : મન:શુદ્ધિ નામનો આ અધિકાર સમાપ્ત કરતાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ મન:શુદ્ધિનો મહિમા આ શ્લોકમાં દર્શાવે છે. દુષ્ટ અથવા અશુભ વિકલ્પોની પરંપરામાંથી ચિત્તને મુક્ત કરવાનું અને મુક્ત રાખવાનું સામર્થ્ય જ્યારે એવા મહાત્માઓ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેમનું ચિત્ત વિશુદ્ધિ ધારણ કરે છે. એને લીધે તેમનામાં ધૈર્ય પ્રગટ થાય છે. આમ સ્થૈર્ય અને ધૈર્યના ગુણ વડે એવા મહામતિવાળા મહાત્માઓ પોતાના ચિત્તને વધુ અને વધુ શુદ્ધોપયોગમાં રાખવા લાગે છે. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર થતા વિકાસને પરિણામે એવા મહાત્માઓ ઉચ્ચવળ યશલક્ષ્મીને એટલે કે મોક્ષલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે. મનની વિશુદ્ધિ વિના શુદ્ધોપયોગ સંભવિત નથી અને શુદ્ધોપયોગ વિના મોક્ષગતિની પ્રાપ્તિ નથી. એટલે અધ્યાત્મમાર્ગમાં મનની વિશુદ્ધિ ઉપર યોગ્ય રીતે જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

આ અધિકારના આ અંતિમ શ્લોકમાં પ્રાચીન પરંપરાનુસાર ગ્રંથકર્તા શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પોતાના 'યશ' નામને શ્લેષથી ગૂંથી લીધું છે.

इति मनःशुद्धि नामाधिकारः ।

मनःशुद्धि अधिकार संपूर्ण.

इति तृतीयः प्रबंधः ।

પ્રબંધ ચોથો

અધિકાર બારમો

★ સમ્યક્ત્વ અધિકાર ★

[૩૨૬] મનઃશુદ્ધિશ્ચ સમ્યક્ત્વે સત્યેવ પરમાર્થતઃ ।

તદ્વિના મોહગર્ભા સા પ્રત્યપાયાનુબંધિની ॥૧॥

અનુવાદ : પરમાર્થથી તો મનઃશુદ્ધિ સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો જ સાચી કહેવાય. તે વિના તો તે મોહગર્ભિત અને પ્રત્યપાય(પ્રતિ + અપાય અર્થાત્ પાપ)ના અનુબંધવાળી જ છે.

વિશેષાર્થ : આગળના અધિકારમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે મનઃશુદ્ધિનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. હવે સમ્યક્ત્વ વિશેનો આ અધિકાર શરૂ કરતી વખતે આરંભમાં જ તેઓ પહેલી સ્પષ્ટતા એ કરે છે કે આધ્યાત્મિક આરાધનાના માર્ગમાં મનઃશુદ્ધિ તો જ ઉપયોગી થાય જો તે સમ્યક્ત્વ સહિત હોય.

શું સમ્યક્દર્શન વિના મનઃશુદ્ધિ ન સંભવી શકે ? સંભવી શકે, પણ એ મનઃશુદ્ધિ સમ્યક્દર્શન માટે ભૂમિકારૂપ ન બની શકે. સંસારમાં અનેક પ્રકારના મનુષ્યો છે. કોઈક આર્ય, તો કોઈક અનાર્ય; કોઈક નાગરિક, તો કોઈક જંગલી; કોઈક વૃદ્ધ, તો કોઈક બાળક. એ દરેકના મનના ભાવોમાં ઓછીવત્તી મનની શુદ્ધિ સંભવી શકે છે. મનઃશુદ્ધિમાં આમ ઘણા પ્રકાર અને ઘણી તરતમતા રહે છે. પરંતુ ઘણા લોકોની મનઃશુદ્ધિ વ્યાવહારિક અને સામાન્ય પ્રકારી હોય છે. તે મોહયુક્ત, અભિમાનયુક્ત, અજ્ઞાનયુક્ત હોય છે. એવી મનઃશુદ્ધિ મિથ્યાત્વયુક્ત હોવાથી જીવને અપાય અર્થાત્ પાપાયરણ તરફ ઘસડી જાય છે. અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં તેની ઉપયોગિતા નથી.

ઉચ્ચ પ્રકારની મનઃશુદ્ધિ સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે. વળી, સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ પછી પણ એ મનઃશુદ્ધિનું સાતત્ય અને સંવર્ધન રહેવું જોઈએ. અન્યથા સમ્યક્દર્શન મલિન થઈ જાય છે. સમ્યક્દર્શન સહિતની મનઃશુદ્ધિ જીવને મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધવા માટે સહાયક અને ઉપકારક નીવડે છે.

[૩૨૭] સમ્યક્ત્વસહિતા એવ શુદ્ધા દાનાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।

તાસાં મોક્ષફલે પ્રોક્તા યદસ્ય સહકારિતા ॥૨॥

અનુવાદ : દાનાદિ ક્રિયાઓ સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો જ શુદ્ધ છે. મોક્ષના ફળમાં તેઓને (ક્રિયાઓને) સહકાર આપનાર એ (સમ્યક્ત્વ) જ છે એમ કહ્યું છે.

વિશેષાર્થ : જગતમાં તપ, ત્યાગ, દાન, દયા, સંયમ, ભક્તિ વગેરે વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કે પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય છે. એમાંની કેટલીયે ક્રિયાઓ પાછળનો આશય લૌકિક સુખની પ્રાપ્તિનો, સ્વાર્થનો કે અન્ય ભાવવાળો હોય છે. આવા ભાવ સાથે જે કંઈ ક્રિયાઓ થાય છે તે બધી શુદ્ધ એટલે કે મોક્ષમૂલક હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. જે ક્રિયાઓ સાથે સમક્તિનું સહકારીપણું હોય તે ક્રિયાઓ જ

શુદ્ધ કહેવાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સમ્યક્ત્વની મુખ્યતા છે. એટલે જ સમ્યક્ત્વ વિનાની દાનાદિ ક્રિયાઓ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સહાયક ન થઈ શકે.

કોઈકને પ્રશ્ન થાય કે, કોઈ મિથ્યાત્વી વ્યક્તિ દાન, દયા વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ કરે તો તે શું ખોટું કરે છે ? તેની ઉપયોગિતા નથી ? વસ્તુતઃ મિથ્યાત્વી વ્યક્તિઓની એવી ક્રિયાઓની લૌકિક દૃષ્ટિએ સાંસારિક પ્રયોજનથી ઉપયોગિતા છે. એટલે દાનાદિ ક્રિયાઓનો સર્વથા નિષેધ નથી. એવી દાન-દયાની પ્રવૃત્તિ વિના સંસારનો વ્યવહાર ટકી ન શકે. પરંતુ મોક્ષમાર્ગમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવા માટે તો સમ્યક્ત્વ સહિતની દાનાદિ પ્રવૃત્તિઓ હોય તો જ તે ઉપયોગી છે. સમ્યક્ત્વ ન હોય તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્ય ન હોય. અધ્યાત્મ માર્ગમાં પણ સમ્યક્ત્વ સહિતની પ્રત્યેક જીવની દાનાદિ ક્રિયાઓને એની કક્ષા અને દશા અનુસાર જુદા જુદા નયથી તપાસી શકાય છે.

[૩૨૮] કુર્વાણોઽપિ ક્રિયાં જ્ઞાતિધનભોગાંસ્ત્યજન્નપિ ।

દુઃખસ્યોરો દદાનોઽપિ નાન્થો જયતિ વૈરિણમ્ ॥૩॥

અનુવાદ : અંધ માણસ ભલે ક્રિયા કરે, જ્ઞાતિ, ધન અને ભોગનો ત્યાગ કરે અને દુઃખને પોતાનું (૩૨ (દૃઢ) આપી દે (દુઃખને સામી છાતીએ વહોરી લે) તો પણ તે વૈરીને જીતી શકતો નથી.

વિશેષાર્થ : સમ્યક્ત્વ સહિતની ધર્મક્રિયા અને સમ્યક્ત્વ વિનાની ધર્મક્રિયા વચ્ચેનો ભેદ અહીં દૃષ્ટાન્તથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. [હવે પછી પાંચમા શ્લોકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે કે સમ્યક્ત્વ મનુષ્યની આંખમાં કીકી સમાન છે. એ વિના મનુષ્ય અંધ છે.]

આંધળો માણસ શું કરી શકે ? આમ જુઓ તો તે ઘણું કરી શકે. તે ધન સંપત્તિનો ત્યાગ કરી શકે, તે સગાં સંબંધીઓને છોડી શકે. તે જો શબ્દવેધી બાણાવળી હોય અને અંધ હોય તો પણ જે દિશામાંથી અને જે અંતરેથી અવાજ આવ્યો હોય ત્યાં બાણ છોડીને પોતાનું નિશાન પાડી શકે. કદાચ તે દુશ્મનની સામે હાથોહાથ લડી પણ શકે. એમ છતાં તે ક્યારેય દુશ્મન સાથે લડાઈમાં જીતી ન શકે. વિજય મેળવવાનું અંતિમ મહત્ત્વનું કાર્ય તો તે કરી ન શકે. એવી જ રીતે સમ્યક્ત્વ વિનાની વ્યક્તિ ધર્મક્રિયાઓ કરે, ધર, કુટુંબ, સગાંસ્નેહીઓનો ત્યાગ કરી શકે, દાન આપી શકે, સંપત્તિનો ત્યાગ કરી શકે, ઉપવાસ વગેરે તપ તથા વ્રત કરી શકે, પરંતુ તે ક્યારેય અંતિમ લક્ષ્ય એટલે કે મોક્ષ મેળવી ન શકે. એટલે કે મોક્ષ માટે સમ્યક્ત્વ અનિવાર્ય છે.

[૩૨૯] કુર્વન્નિવૃત્તિમપ્યેવં કામભોગાંસ્ત્યજન્નપિ ।

દુઃખસ્યોરો દદાનોઽપિ મિથ્યાદૃષ્ટિર્ન સિદ્ધયતિ ॥૪॥

અનુવાદ : એ જ રીતે નિવૃત્તિ ધારણ કરતો હોય, કામભોગને ત્યજતો હોય, દુઃખને સામી છાતીએ વહોરી લેતો હોય, પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો સિદ્ધ થતો (મોક્ષ પામતો) નથી.

ભાવાર્થ : આગળના શ્લોકમાં જે કહ્યું તે જ અહીં ફરીથી સમજાવ્યું છે. જગતમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની

વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળે છે. પરંતુ તે બધી જ પ્રવૃત્તિ મોક્ષપ્રાપ્તક એટલે કે મોક્ષ અપાવનાર ન બની શકે, કારણ કે એના પાયામાં સમ્યક્ત્વ નથી હોતું. સમ્યક્ત્વ વિનાની શુભ ક્રિયાઓ ઘાણીના બળદ જેવી છે. ધારો કે કોઈ માણસ આત્મામાં જ ન માનતો હોય, જન્મજન્માન્તરમાં કે મોક્ષમાં પણ માનતો ન હોય અને તેવો માણસ ઉપવાસ કરતો હોય, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતો હોય, કષ્ટ સહન કરતો હોય, ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરતો હોય, સાદાઈનું જીવન જીવતો હોય તો તેની તેવી ક્રિયાઓ એને મોક્ષગતિ તરફ ન લઈ જાય, કારણ કે તે માટે તો પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનની આવશ્યકતા રહે છે. તો શું પેલા નાસ્તિક માણસની સર્વ શુભ પ્રવૃત્તિઓ એકાન્તે સર્વથા નિષ્ફળ અને નિરર્થક છે ? ના, એમ તો ન કહી શકાય. એના ભૌતિક વગેરે લાભ હોઈ શકે. કોઈ પણ ક્રિયા ફળ આપ્યા વગર રહેતી નથી. પરંતુ અધ્યાત્મમાર્ગમાં, મોક્ષપથમાં તેવી ક્રિયાઓ પરિણામદાયક નીવડતી નથી.

[૩૩૦] કનીનિકેવ નેત્રસ્ય કુસુમસ્યેવ સૌરભમ્ ।

સમ્યક્ત્વમુચ્યતે સારઃ સર્વેષાં ધર્મકર્મણામ્ ॥૫॥

અનુવાદ : જેમ નેત્રનો સાર કીકી (કનીનિકા) છે અને પુષ્પનો સાર સૌરભ છે, તેમ સર્વ ધર્મકાર્યનો સાર સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : આ શ્લોકમાં પણ સમ્યક્ત્વની મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. કવિ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ અહીં બે ઉપમા આપે છે. આંખમાં કીકી સૌથી મહત્ત્વની છે. જોવાનું કામ તે કરે છે. કોઈની આંખનો ડોળો સરસ હોય, આકર્ષક હોય, આંખોનો આકાર રમ્ય હોય, પણ એની કીકી નકામી હોય એટલે કે માણસ કશું જોઈ શકતો ન હોય તો એવા અંધ માણસની રૂપાળી આંખોની કશી કિંમત નથી. પુષ્પનો રંગ સુંદર હોય, એનો આકાર રમણીય હોય, પરંતુ પુષ્પમાં સૌરભ ન જ હોય તો એવા પુષ્પનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે. એવી જ રીતે મનુષ્યની ધર્મક્રિયાઓના સારરૂપ એનું સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વ સહિતની ધર્મક્રિયાઓનું મૂલ્ય મોક્ષમૂલક છે. સમ્યક્ત્વ વિનાની ધર્મક્રિયાઓનું એટલું મૂલ્ય નથી. સમ્યક્ત્વ સહિતની ધર્મક્રિયાઓ સકામ નિર્જરાનું કારણ બને છે. મિથ્યાત્વયુક્ત ધર્મક્રિયાઓ સકામ નિર્જરાનું કારણ બનતી નથી. એટલે જ ધર્મક્રિયાઓ સમ્યક્ત્વ સહિતની હોય તો તે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપકારક નીવડે છે.

[૩૩૧] તત્ત્વશ્રદ્ધાનમેતચ્ચ ગદિતં જિનશાસને ।

સર્વે જીવા ન હન્તવ્યાઃ સૂત્રે તત્ત્વમિતીષ્યતે ॥૬॥

અનુવાદ : વળી એને જિનશાસનમાં 'તત્ત્વશ્રદ્ધાન' કહ્યું છે. 'સર્વ જીવોને હણવા નહિ' તે તત્ત્વને સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

વિશેષાર્થ : જિનશાસનમાં અહિંસાને સર્વોપરી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' એ જૈન ધર્મનું મહત્ત્વનું સૂત્ર છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે :

સવ્વે જીવા વિ ઇચ્છંતિ જીવિતં ન મરિજ્જિતં ।

તમ્હા પાણીવહં ઘોરં નિગંથા વજ્જયંતિ નઃ ॥

સર્વ જીવોને જીવવું ગમે છે. કોઈ જીવને મરવું ગમતું નથી. એટલે ઘોર પ્રાણીવધનો નિર્જન્ય સાધુઓએ

ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે આપણને પોતાને જો જીવવું ગમતું હોય તો બીજાનો પ્રાણ હરી લેવાનો આપણને કોઈ અધિકાર મળતો નથી.

આમ, 'કોઈ જીવને હણવા નહિ' એ ધર્મનું સૂત્ર બને છે. એ તત્ત્વરૂપ છે, અને તત્ત્વમાં શ્રદ્ધાન એ સમક્તિ છે. જીવોને તત્ત્વ તરફ વાળવા માટે અહિંસા એ પ્રથમ પગથિયું છે. અહિંસા એ આત્માનો ધર્મ છે. હિંસા એ આત્માનો ધર્મ નથી કે સ્વભાવ નથી. એટલે અહિંસાનો સરળ બોધ હૃદયમાં પરિણમે એ સમક્તિ માટે આવશ્યક છે, અનિવાર્ય છે. જીવની વિભાવ દશામાં જો હૃદયમાં હિંસાના ભાવો ઉદ્ભવે તો તે એને સમક્તિથી દૂર લઈ જાય છે.

[૩૩૨] શુદ્ધો ધર્મોઽયમિત્યેદ્ધર્મરુચ્યાત્મકં સ્થિતમ્ ।

શુદ્ધાનામિદમન્યાસાં રુચીનામુપલક્ષણમ્ ॥૭॥

અનુવાદ : 'આ (અહિંસારૂપ) ધર્મ જ શુદ્ધ છે' — એ જ (શ્રદ્ધાન-સમ્યક્ત્વ) ધર્મરુચિરૂપ છે. આ જ બીજી શુદ્ધ રુચિઓનું ઉપલક્ષણ છે.

વિશેષાર્થ : 'કોઈપણ જીવને હણવા નહિ'—એ ધર્મ છે, એ તત્ત્વ છે, એ જીવનું શ્રદ્ધાન છે. જીવને ધર્મમાં રસ પડે, તેમ કરવાની અભિલાષા થાય તે રુચિ છે. આ ધર્મરુચિ તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનરૂપ સમક્તિ છે. આ રુચિ દોષરહિત, પાપરહિત, શુદ્ધ છે. આ ધર્મરુચિ દ્વારા બીજી રુચિઓ પણ સૂચિત થાય છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આવી દસ રુચિઓ બતાવી છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) નિસર્ગ રુચિ — જેઓ બીજાના ઉપદેશ વિના, પૂર્વ જન્મના કર્મના ક્ષયોપશમથી, પોતાના આત્મામાં જ ઉદ્ભવેલા યથાર્થ જ્ઞાનથી જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણીને તેના પર શ્રદ્ધા કરે છે તથા જિનેશ્વરોએ યથાર્થ અનુભવેલા ભાવોને પોતાના જ્ઞાનથી જાણીને 'તે એમ જ છે, અન્યથા નથી' એવી અડગ શ્રદ્ધા રાખે તે 'નિસર્ગરુચિ'વાળા છે.
- (૨) ઉપદેશરુચિ — જિનેશ્વર ભગવાન, કેવળી ભગવંત કે છવ્વસ્થ ગુરુ ભગવંતો દ્વારા ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને તેમાં શ્રદ્ધા રાખે તે 'ઉપદેશરુચિ'વાળા છે.
- (૩) આજ્ઞારુચિ — જેમનાં રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન નીકળી ગયાં છે એવા મહાત્માઓની આજ્ઞામાં રુચિ રાખનાર 'આજ્ઞારુચિ'વાળા છે.
- (૪) સૂત્રરુચિ (શ્રુતરુચિ) — જેઓ અંગપ્રવિષ્ટ કે અંગબાહ્યથી સૂત્રને ભણીને તે સૂત્ર વડે સમક્તિ પામે છે તે 'સૂત્રરુચિ'વાળા છે.
- (૫) બીજરુચિ — પાણીમાં તેલનું એક બિંદુ વિસ્તાર પામે અથવા એક બીજમાંથી અનેક બીજ થાય તેમ જેમને એક પદથી ઘણાં પદ અને પદાર્થ પર શ્રદ્ધા વધે તે 'બીજરુચિ'વાળા છે.
- (૬) અભિગમરુચિ — જેમણે અગિયાર અંગ, પ્રકીર્ણક, દષ્ટિવાદ વગેરેના અર્થને બરાબર જાણીને સમક્તિ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે 'અભિગમરુચિ'વાળા છે.

- (૭) વિસ્તારરુચિ — જેમણે છ દ્રવ્યના સર્વ ભાવો, સર્વ પ્રમાણો અને સર્વ નયો જાણીને સમક્તિ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે 'વિસ્તારરુચિ'વાળા છે.
- (૮) ક્રિયારુચિ — દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, વિનય, સત્ય, સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરે શુદ્ધ ક્રિયાઓ કરતાં જેઓ સમક્તિ પામે તે 'ક્રિયારુચિ'વાળા છે.
- (૯) સંક્ષેપરુચિ — જેઓ જિન-પ્રવચનમાં નિપુણ નથી તથા બીજા કોઈ વાદમાં પણ માનતા નથી, છતાં સ્વલ્પ જ્ઞાનથી જે સાચી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ 'સંક્ષેપરુચિ'વાળા છે.
- (૧૦) ધર્મરુચિ — જેઓ જિનેશ્વર ભગવાને પ્રરૂપેલા અસ્તિકાય ધર્મ, શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખે છે તે 'ધર્મરુચિ'વાળા છે.

આ દસ પ્રકારની રુચિને સમ્યક્ત્વના દસ પ્રકાર તરીકે ગણાવવામાં આવે છે. જેટલી રુચિ વિશુદ્ધ અને તીવ્ર તેટલું સમક્તિ વધુ નિર્મળ.

[૩૩૩] અથવેદં યથા તત્ત્વમાજ્ઞયૈવ તથાઽગ્નિલં ।

નવાનામપિ તત્ત્વાનામિતિ શ્રદ્ધોદિતાર્થતઃ ॥૮॥

અનુવાદ : અથવા જેમ આ સમગ્ર તત્ત્વ આજ્ઞારૂપે છે તેમ નવ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા એ પણ અર્થથી (સમ્યક્ત્વ) કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : 'કોઈપણ જીવને હણવો નહિ' એ સૂત્રમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ, કારણ કે તેવી ભગવાનની આજ્ઞા છે. આજ્ઞા એ જ ધર્મ છે એવું જ્યાં શ્રદ્ધાન છે ત્યાં સમક્તિ છે. કોઈપણ જીવને હણવો નહિ એમાં ફક્ત જીવતત્ત્વની વાત આવે છે. પરંતુ ભગવાને તો જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વની વાત કહી છે અને એ પણ આજ્ઞારૂપ છે. એટલે માત્ર જીવતત્ત્વમાં જ નહિ, નવે તત્ત્વમાં શ્રદ્ધાન હોવું એ સમક્તિનું લક્ષણ છે. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ । એમ જે વાયક ઉમાસ્વાતિ (ઉમાસ્વામી) મહારાજે કહ્યું છે તેમાં તત્ત્વ એટલે જેમ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ લઈ શકાય, તેમ તત્ત્વ એટલે નવ તત્ત્વો પણ લઈ શકાય. એનું શ્રદ્ધાન એ પણ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે એમ સમજવાનું છે. આમ 'તત્ત્વ' શબ્દનો અહીં અર્થવિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

[૩૩૪] इहैव प्रोच्यते शुद्धाऽहिंसा वा तत्त्वमित्यतः ।

सम्यक्त्वं दर्शितं सूत्र प्रामाण्योपगमात्मकम् ॥९॥

અનુવાદ : વળી અહીં શુદ્ધ અહિંસા અથવા (શુદ્ધ) તત્ત્વને વિશે જ કહેલું છે. એ રીતે સૂત્રના પ્રમાણપણારૂપને જ સમ્યક્ત્વ તરીકે દર્શાવ્યું છે.

વિશેષાર્થ : આ જિનશાસનમાં, જિનાગમમાં શુદ્ધ અહિંસાનું એટલે કે દયાધર્મનું અસંભવ, અસંગતિ, અતાર્કિક ઈત્યાદિ દોષોથી રહિત શુદ્ધ નિર્દોષ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ જ શુદ્ધ તત્ત્વ છે. કપિલ વગેરેના ગ્રંથોમાં, અન્ય ધર્મોમાં અહિંસાનું નિરૂપણ છે, પરંતુ તે શુદ્ધ નિરૂપણ નથી. એટલે જ

જિનેશ્વર ભગવાને પ્રણીત કરેલા સૂત્રને પ્રમાણભૂત, એટલે કે અધિકૃત - Authentic માનવું જોઈએ. આમ, સૂત્રના પ્રમાણપણાનો સ્વીકાર કરવો એમાં જ સમ્યક્ત્વ રહેલું છે.

[૩૩૫] શુદ્ધાઠ્ઠિસોક્તિતઃ સૂત્રપ્રામાણ્યં તત એવ ચ ।

અઠ્ઠિસા શુદ્ધધીરેવમન્યોન્યાશ્રયમ્નીર્નુ ॥૧૦॥

અનુવાદ : શુદ્ધ અઠ્ઠિસાના વિધાનથી સૂત્રનું (શાસ્ત્રનું) પ્રામાણ્ય સિદ્ધ થાય છે. વળી (શાસ્ત્ર દ્વારા) શુદ્ધ અઠ્ઠિસાનું જ્ઞાન થાય છે. તો આમાં અન્યોન્યાશ્રયના દોષનો ભય ઊભો નથી થતો ?

વિશેષાર્થ : જ્યાં સૂત્રની પ્રમાણતાનો સ્વીકાર છે ત્યાં જ સમ્યક્ત્વ છે એમ આગળના શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. હવે કોઈ એમ કહે કે તમે એક તરફ એમ કહો છો કે જ્યાં શુદ્ધ અઠ્ઠિસાનું પ્રતિપાદન છે ત્યાં સૂત્રની પ્રમાણતા છે અને બીજી બાજુ એમ કહો છો કે જ્યાં સૂત્રની પ્રમાણતા છે ત્યાં શુદ્ધ અઠ્ઠિસાનું પ્રતિપાદન છે. પરંતુ આમ કહેવામાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ ન આવે ? અન્યોન્યાશ્રયવાળી વાતથી તો પરિસ્થિતિમાં ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન થાય; સાધક માટે એથી મૂઝવણ ઊભી થાય. પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ના, અહીં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. પ્રાણીનો વધ ન કરવારૂપ, જીવદયા પ્રતિપાલનરૂપ શુદ્ધ અઠ્ઠિસા ધર્મનું પ્રતિપાદન સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું હોય તો જ તે સૂત્ર પ્રમાણરૂપ કહેવાય. એવા સૂત્રના જ શ્રવણથી જીવમાં શુદ્ધ અઠ્ઠિસાના પાલન માટેનો ભાવ થાય. એટલે સૂત્રની પ્રમાણભૂતતા સ્વીકારવાથી અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ આવતો નથી.

[૩૩૬] નૈવં યસ્માદઠ્ઠિસાયાં સર્વેષામેકવાક્યતા ।

તચ્છુદ્ધતાવબોધશ્ચ સંભવાદિવિચારણાત્ ॥૧૧॥

અનુવાદ : ના, એમ નથી, કારણ કે અઠ્ઠિસાના વિષયમાં બધા જ એકમત છે. સંભવ વગેરેની વિચારણાથી તેની (અઠ્ઠિસાની) શુદ્ધતાનો ખ્યાલ આવી શકે.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના ઉત્તર રૂપે આ શ્લોકમાં કહેવાયું છે કે અઠ્ઠિસા એ ધર્મ છે અને અઠ્ઠિસાધર્મ વિશે સર્વ દર્શનો એકમત છે એ સાચું, પરંતુ એટલું પૂરતું નથી. તે તે ધર્મોએ અઠ્ઠિસાધર્મનું પ્રતિપાદન કઈ રીતે કર્યું છે તે પણ જોવું જોઈએ. તેઓએ જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સંભવિત છે કે નહિ અને તેનો યથાર્થ બોધ થાય છે કે નહિ તે તપાસવું જોઈએ અને તેના આધારે તે પ્રતિપાદનની શુદ્ધતાનો વિચાર કરવો જોઈએ. જે સૂત્રમાં શુદ્ધ અઠ્ઠિસાનું પ્રતિપાદન હોય તે સૂત્ર જ પ્રમાણભૂત બને.

[૩૩૭] યથાઠ્ઠિસાદયઃ પંચ વ્રતધર્મયમાદિભિઃ ।

પદૈઃ કુશલધર્માદૈઃ કથ્યન્તે સ્વસ્વદર્શને ॥૧૨॥

અનુવાદ : જેમ કે અઠ્ઠિસાદિ પાંચને પોતપોતાનાં દર્શનમાં વ્રતધર્મ, યમ વગેરે કે કુશલધર્મ વગેરે પદો વડે જણાવવામાં આવ્યાં છે.

વિશેષાર્થ : ભારતીય પરંપરામાં સાંખ્ય, મીમાંસા, ન્યાય, વૈશેષિક, બૌદ્ધ વિગેરે તિન્નતિન્ન દર્શનોમાં

મનુષ્યજીવન માટે ઉપકારક એવા કેટલાક મહત્ત્વના ઉચ્ચ નિયમોને જુદા જુદા નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. વસ્તુતઃ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચને જૈન ધર્મમાં સાધુ માટે મહાવ્રત તરીકે અને ગૃહસ્થો માટે અણુવ્રત તરીકે ગણાવ્યાં છે. આ પાંચને માટે કોઈક દર્શનમાં 'વ્રતધર્મ', વળી કોઈમાં 'યમ-નિયમ', તો કોઈકમાં 'કુશલધર્મ' જેવા શબ્દો પ્રયોજાયા છે. તે એક બીજાના પર્યાય જેવા છે તો પણ તે તે વિશેની વિભાવના પણ દેરકની થોડી થોડી જુદી છે. વળી તેના ક્રમમાં પણ ક્યાંક ફરક રહેલો છે.

[૩૩૮] પ્રાહુર્ભાગવતાસ્ત્ર વ્રતોપવ્રતપંચકમ્ ।

યમાંશ્ચ નિયમાન્ પાશુપતા ધર્માન્ દશાઽભ્યધુઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : એમાં ભાગવતવાળા પાંચ વ્રત અને પાંચ ઉપવ્રત એમ દશ ધર્મ કહે છે અને પાશુપતમતવાળા પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ એ દશને ધર્મ માને છે.

વિશેષાર્થ : પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે જીવનમીમાંસા થતી હતી ત્યારે ક્યા ક્યા સદ્ગુણો વ્યક્તિ માટે, ક્યા સદ્ગુણો કુટુંબ માટે, ક્યા સદ્ગુણો સમાજ માટે અને ક્યા સદ્ગુણો રાજ્ય માટે તથા સમગ્ર વિશ્વ માટે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી ઉપયોગી અને ઉપકારક છે અને ક્યા સદ્ગુણની સમાજને વિશેષ જરૂર છે એવો અગ્રતાક્રમ નક્કી થતો તથા શું શું હોય તો વ્યક્તિ અને સમાજ સુખી બને તેની મીમાંસા પણ થતી. પ્રાચીન કાળમાં વર્ણવ્યવસ્થા હતી અને તેનાં બંધનો દૃઢ હતાં. એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્રનાં ઉત્તમ લક્ષણો નક્કી થતાં. મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ વગેરેમાં તેની તલસ્પર્શી વિચારણા કરાઈ છે. તદુપરાંત વ્યક્તિના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનના ઉત્કર્ષ માટે શું શું ઉપયોગી છે તે વિશે પણ દરેક ધર્મમાં પોતપોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારણા થયેલી છે. અલબત્ત, એક ધર્મે કહેલા સદ્ગુણોનો વિરોધ બીજો ધર્મ કરે એવું ન જ હોય, કારણ કે અંતે તો તે સદ્ગુણ છે, પણ કોને મુખ્ય અને કોને ગૌણ ગણવા એ વિશે ફરક પડતો; તેવી રીતે એના ક્રમમાં પણ ફરક પડતો. આમાં ભાગવતવાળાએ પાંચ વ્રત અને પાંચ ઉપવ્રત એમ દસ પ્રકારનો ધર્મ ગણાવ્યો છે. પાશુપતમતવાળાએ પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ એ પ્રમાણે દસ પ્રકારનો ધર્મ બતાવ્યો છે. એ વિશે હવે કહેવામાં આવે છે.

[૩૩૯] અહિંસા સત્યવચનમસ્તૈન્યં ચાપ્યકલ્પના ।

બ્રહ્મચર્ય તથાઽક્રોધો હ્યાર્જવં શૌચમેવ ચ ॥૧૪॥

[૩૪૦] સંતોષો ગુરુશુશ્રૂષા इत्येते दश कीर्तिताः ।

निगद्यन्ते यमाः सांख्यैरपि व्यासानुसारिभिः ॥૧૫॥

અનુવાદ : અહિંસા, સત્યવચન, અસ્તૈન્ય (અસ્તેય), અકલ્પના (અપરિગ્રહ) અને બ્રહ્મચર્ય તથા અક્રોધ, આર્જવ, શૌચ, સંતોષ અને ગુરુશુશ્રૂષા એમ દશ કહેલા છે. વ્યાસને અનુસરનારા સાંખ્યમતવાળા પણ આ યમને માને છે.

વિશેષાર્થ : પ્રાચીન કાળમાં જેમ દરેક વર્ણના પોતાના કેટલાક ધર્મ (ગુણલક્ષણ) હતા, તેમ

જનસાધારણના પણ કેટલાક ધર્મ હતા. સર્વ વર્ણ માટે એ હોવાથી એવા ધર્મો 'સાર્વવર્ણિક' ધર્મ તરીકે ઓળખાતા. એને માનવધર્મ તરીકે ઓળખાવી શકાય. અહીં જે દશ ધર્મ બતાવવામાં આવ્યા છે એમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અહિંસા, સત્ય અને અસ્તેયને સૌથી મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વ્યક્તિગત અને સમાજગત જીવન માટે એ ધર્મો અત્યંત જરૂરી છે. રાજ્યવ્યવસ્થા અને ન્યાયતંત્ર માટે એ આવશ્યક જ નહિ, અનિવાર્ય પણ છે. આ ત્રણ ધર્મ ઉપરાંત અકલ્પના (એટલે કે અપરિગ્રહ) અને બ્રહ્મચર્ય પણ મહત્વના સદ્ગુણો છે. તદુપરાંત અક્રોધ, ઋજુતા, શૌચ, સંતોષ અને ગુરુશુશ્રૂષા (ગુરુ ભગવંત તથા વડીલોની સેવાયાકરી) એ પાંચ પણ મહત્વનાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે. આમ દશ પ્રકારનો ધર્મ બ્રાહ્મણ પરંપરામાં ભાગવતવાળા, પાશુપતમતવાળા તથા એમને અનુસરીને સાંખ્યમતવાળા વગેરે સર્વેએ સ્વીકાર્યો છે. પ્રાચીન કાળમાં ભારતીય જીવન-મીમાંસકોએ વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવન કેવી રીતે સુખી અને સુસંવાદી રહી શકે એની ગહન મીમાંસા કરીને આવા કેટલાક નિયમો તારવ્યા હતા. ભૌતિક જીવનને સુખી કરવા ઉપરાંત જીવ ક્યાંથી આવે છે અને મૃત્યુ પછી એનું શું થાય છે એ વિશે પણ ગહન તત્ત્વમીમાંસા તેઓએ કરેલી છે. આપણો આ પ્રાચીન ચિંતનાત્મક વારસો માનવજાત માટે અમૂલ્ય ગણાય એવો છે.

[૩૪૧] અહિંસા સત્યમસ્તૈન્યં બ્રહ્મચર્યં તુરીયકમ્ ।

પંચમો વ્યવહારશ્ચેત્યેતે પંચ યમાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૬॥

અનુવાદ : અહિંસા, સત્ય, અસ્તૈન્ય, ચોથું બ્રહ્મચર્ય અને પાંચમો વ્યવહાર એ પાંચ યમ જાણવા.

વિશેષાર્થ : પાશુપત એટલે કે રુદ્રના મતવાળા નૈયાયિકો. તેઓ પાંચ યમ અને પાંચ નિયમમાં માને છે. ભાગવત મતવાળા પૌરાણિકો જેમ વ્રત અને ઉપવ્રત શબ્દો પ્રયોજે છે તેમ નૈયાયિકો યમ અને નિયમ શબ્દો પ્રયોજે છે. જેમ વ્રત મુખ્ય છે તેમ યમ પણ મુખ્ય છે. ભાગવતવાળાએ જે પાંચ વ્રત બતાવ્યાં છે તે જ પાંચને નૈયાયિકો યમ તરીકે ઓળખાવે છે. તેમાં ચોથા-પાંચમાના ક્રમમાં કદાચ થોડો ફરક જણાય. વળી અપરિગ્રહને માટે ભાગવતવાળાએ 'અકલ્પના' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, તો નૈયાયિકોએ 'વ્યવહાર' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, પરંતુ બંનેનો ભાવાર્થ લગભગ સરખો જ છે.

પ્રાચીન કાળમાં સદાચારના નિયમોમાં મુખ્ય અને ગૌણ એવા પ્રકારો પાડવામાં આવતા. વ્રત તે મુખ્ય અને ઉપવ્રત તે ગૌણ. તેવી રીતે યમ તે મુખ્ય અને નિયમ તે ગૌણ. કાયમ પાલન કરવાનું હોય તે યમ અને અમુક કાળ સુધી સેવન કરાય તે નિયમ એવી પણ એની વ્યાખ્યા કરાય છે. આ બધામાં પાંચ અને દસની સંખ્યા વધુ રૂઢ થયેલી જોવા મળે છે.

[૩૪૨] અક્રોધો ગુરુશુશ્રૂષા શૌચમાહારલાઘવમ્ ।

અપ્રમાદશ્ચ પંચૈતે નિયમાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૭॥

અનુવાદ : અક્રોધ, ગુરુશુશ્રૂષા, શૌચ, આહારલાઘવ અને અપ્રમાદ એ પાંચ નિયમ તરીકે ઓળખાય છે.

વિશેષાર્થ : ભાગવતવાળા પૌરાણિકોએ ગૌણ વ્રત માટે 'ઉપવ્રત' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તેમ નૈયાયિકોએ 'નિયમ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. આગળ જોયું તેમ યમ કરતાં નિયમ ગૌણ છે. વળી તે અમુક સમયમર્યાદા માટે હોય છે. આ પાંચ નિયમમાં અક્રોધ એટલે કે ક્રોધ ન કરવો અર્થાત્ ક્ષમાનો ભાવ ધારણ કરવો; ગુરુની વૈયાવચ્ચ-સેવાચારી કરવી; શૌચ એટલે શરીરની તથા વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોની અને ક્રિયાવિધિની શુદ્ધિ જાળવવી; આહારની લઘુતા એટલે અલ્પ આહાર કરવો અથવા ઉણોદરી વ્રત ધારણ કરવું અર્થાત્ આહારમાં સંયમ રાખવો તથા અપ્રમાદ એટલે અસાવધાનપણાનો, આળસનો ત્યાગ કરવો અથવા કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અને અકર્તવ્યમાંથી નિવૃત્ત થવું.

પાંચ ઉપવ્રત અને પાંચ નિયમમાં અક્રોધ, શૌચ અને ગુરુશુશ્રૂષા એ ત્રણ સાંખ્ય સાથે સમાન છે. આર્જવ અને સંતોષ એ બેને બદલે આમાં આહારલાઘવ અને અપ્રમાદ એ બે મૂકવામાં આવ્યાં છે.

[૩૪૩] **બૌદ્ધે: કુશલ ધર્માશ્ચ દશેષ્યન્તે યદુચ્યતે ।**

હિંસાસ્તેયાન્યથાકામં પૈશુન્યં પુરુષાનૃતમ્ ॥૧૮॥

[૩૪૪] **સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમિભિધ્યા દૃગ્વિપર્યયમ્ ।**

પાપકર્મેતિ દશઘા કાયવાઙ્માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥૧૯॥

અનુવાદ : બૌદ્ધો પણ દશ કુશળ ધર્મમાં માને છે. એ આ પ્રમાણે કહ્યા છે : (૧) હિંસા, (૨) ચોરી, (૩) અન્યથાકામ (પરસ્ત્રીગમન), (૪) પૈશુન્ય (ચાડી), (૫) કઠોર (પરુષ) વચન, (૬) અસત્ય, (૭) સંભિન્નાલાપ (વૃથાપ્રલાપ), (૮) વ્યાપાદ (દ્વિષ), (૯) અભિધ્યા (અસંતોષ) અને (૧૦) દૃષ્ટિવિપર્યય (અશ્રદ્ધા) — આ દશ પ્રકારનાં પાપ મન, વાણી અને કાયાથી ત્યજવાં.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ ધર્મમાં પાપોને 'અકુશળ ધર્મ' તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. એટલે પાપથી નિવૃત્તિ અર્થાત્ એવા પ્રકારનાં પાપ ન કરવાં તેને 'કુશળ ધર્મ' કહેવામાં આવ્યો છે. હિંસા તે અકુશળ ધર્મ છે અને અહિંસા તે કુશળ ધર્મ છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં શીલ, ભાવના, પારમિતા વગેરે જુદા જુદા પ્રકારની આચરણશુદ્ધિઓ બતાવવામાં આવી છે. એમાં પંચશીલ, અષ્ટશીલ અને દશશીલ એમ ત્રણ વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યાં છે. એમાં અષ્ટશીલમાં પંચશીલ આવી જાય છે અને દશશીલમાં અષ્ટશીલ આવી જાય છે. આમ છતાં એના ક્રમમાં, નામમાં કે વિષયમાં કંઈક ફેરફાર કેટલાક ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. અલબત્ત, જે પંચશીલ છે તે બધા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એકંદરે સમાન છે. એ પાંચ શીલ આ પ્રમાણે છે : (૧) પ્રાણાતિપાતવિરતિ એટલે કે હિંસા ન કરવી (૨) અદત્તાદાનવિરતિ એટલે કે કોઈનું વગર આપેલું લેવું નહિ, ચોરી ન કરવી (૩) મૃષાવાદવિરતિ એટલે અસત્ય ન બોલવું, (૪) અબ્રહ્મચર્યવિરતિ એટલે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું અને (૫) સુરાપાન-પ્રમાદસ્થાનવિરતિ એટલે કે મદ્યપાન ન કરવું અને પ્રમાદ થાય તેવા માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું.

આ પંચશીલનું કડક પાલન ત્રિક્ષુઓએ કરવાનું છે. બૌદ્ધ ધર્મે જૈન ધર્મનાં પાંચ મહાવ્રતોમાંથી

‘અપરિગ્રહ’નું વ્રત પંચશીલમાંથી છોડી દીધું (પરંતુ દસ શીલમાં એને સ્થાન આપ્યું) અને સુરાપાનવિરતિને પાંચમા શીલવ્રત તરીકે અપનાવ્યું. આ પાંચ શીલમાં બીજા ત્રણ ઉમેરીને અષ્ટશીલ બતાવ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અકાલ ભોજનવિરતિ, (૨) નૃત્યગીત વાદિત્ર (વાજિંત્ર) વિરતિ અને (૩) માલ્યગંધવિલેપનવિરતિ. આમાં બીજાં બે ઉમેરીને દસ શીલ બતાવવામાં આવ્યાં છે : (૧) ઉચ્ચાસન-શયનવિરતિ અને (૨) સુવર્ણરજતપ્રતિગ્રહવિરતિ.

આઠ અને દસ પ્રકારના શીલના આ ક્રમમાં પણ કોઈક ગ્રંથોમાં ફેર જોવા મળે છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં જે દસ પ્રકારનો કુશલ ધર્મ બતાવ્યો છે તેનાં નામ અને ક્રમમાં પણ ફેર જોવા મળે છે. કુશલ ધર્મ ત્રિશ્લુ તથા ગૃહસ્થ એમ સર્વને માટે છે. એમાં હિંસા, ચોરી અને વ્યભિચાર એ ત્રણ કાર્યિક પાપકર્મ છે. ચાડી, ગાળ-અપમાન, અસત્ય અને સંભિન્નાલાપ એટલે વૃથા પ્રલાપ અથવા અસંબદ્ધ બડબડાટ એ ચાર વાચિક પાપકર્મ છે અને વ્યાપાદ એટલે કે દ્વેષ તથા દષ્ટિવિપર્યય એટલે કે અશ્રદ્ધા એ બે માનસિક પાપકર્મ છે.

[૩૪૫] બ્રહ્માદિપદવાચ્યાનિ તાન્યાહુર્વેદિકાદયઃ ।

અતઃ સર્વેકવાક્યત્વાદ્ ધર્મશાસ્ત્રમદોઽર્થકમ્ ॥૨૦॥

અનુવાદ : વૈદિક મતવાળા વગેરે એને બ્રહ્માદિ પદના વાચ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. આમ, સર્વમાં એકવાક્યતા હોવાથી ધર્મશાસ્ત્ર સાર્થક છે.

ભાવાર્થ : ભાષાનું સ્વરૂપ એવું છે કે એક પદાર્થ માટે એક કરતાં વધુ શબ્દો પ્રચલિત હોય છે. જેમ પદાર્થ માટે તેમ ભાવ કે વિચાર માટે પણ ભિન્નભિન્ન શબ્દો પ્રયોજાતા હોય છે. બીજી બાજુ કેટલીક વાર સમાનાર્થ શબ્દોમાં પણ અર્થછાયાનો સૂક્ષ્મ ભેદ રહેલો હોય છે. વ્રત, યમ, નિયમ વગેરે માટે પ્રાચીન કાળમાં જુદાં જુદાં દર્શનોમાં જે શબ્દો પ્રયોજાયા હતા એમાં પણ કેટલોક ફરક જોવા મળે છે. જે કાળે એક દર્શનવાળા ‘અહિંસા’ વગેરે શબ્દો પ્રયોજતા હતા તે કાળે વૈદિક મતવાળા ‘બ્રહ્મ’ વગેરે શબ્દો પ્રયોજતા હતા. પરંતુ શબ્દોના જુદાપણાથી એ અહિંસાદિ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે એમ નહિ કહી શકાય. વસ્તુતઃ અહિંસાદિ ધર્મો માટે વિચાર કરીએ તો આપણાં પ્રાચીન દર્શનોમાં એકવાક્યતા જણાય છે. એ એકવાક્યતા સ્થૂલ રૂપની હોય તો પણ સાર્થક છે અને ઉપયોગી છે. તત્ત્વવિચારની દષ્ટિએ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાથી એમાં જે કેટલોક સૂક્ષ્મ તફાવત રહેલો છે તે પણ સમજી શકાય છે.

[૩૪૬] ક્વ ચૈતત્સંભવો યુક્ત ઇતિ ચિન્ત્યં મહાત્મના ।

શાસ્ત્રં પરીક્ષમાણેનાવ્યાકુલેનાન્તરાત્મના ॥૨૧॥

અનુવાદ : શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરવાવાળા મહાત્માઓએ આમાં યોગ્ય સંભવ ક્યાં છે તે વિશે અંતરાત્મામાં અવ્યાકુળ રહીને ચિંતન કરવું જોઈએ.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી મહારાજ અહીં એમ કહે છે કે જો સર્વ દર્શનોમાં અહિંસા વગેરે ધર્મોની એકવાક્યતા જણાતી હોય તો પછી ક્યા દર્શનમાં, ક્યા ધર્મગ્રંથમાં એનું યથાર્થ સ્વરૂપ સવિશેષ

સમજાવવામાં આવ્યું હોવાનો સંભવ છે તે પણ શોધી કાઢવું જોઈએ. પરંતુ આ કોણ શોધી કાઢે ? જે યોગ્ય અધિકારી એવા મહાત્માઓ હોય તે જ આ કામ કરી શકે. જ્યારે દર્શનોની વાત આવે ત્યારે દરેકને પોતાનું દર્શન વધુ યોગ્ય અને પ્રિય લાગે એ સંભવિત છે. પરંતુ પક્ષપાતથી જરા પણ ખેંચાયા વિના, અંતરમાં જરા પણ આકુળવ્યાકુળ થયા વિના, સ્વસ્થ ચિત્તે સમતાપૂર્વક ગહન પરામર્શ કરીને આ વિષયમાં નિર્ણય આપવો જોઈએ.

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અહિંસાની વાત વિવિધ દષ્ટિબિન્દુથી જેટલી સૂક્ષ્મ રીતે જૈન દર્શનમાં સમજાવવામાં આવી છે તેટલી સૂક્ષ્મ રીતે અન્ય કોઈ દર્શનમાં સમજાવવામાં આવી નથી એવા નિર્ણય પર શાસ્ત્રપરીક્ષા કરનાર તટસ્થ મહાત્માઓ આવ્યા વગર રહેશે નહિ.

[૩૪૭] પ્રમાણલક્ષણાદેસ્તુ નોપયોગોઽત્ર કશ્ચન ।

તન્નિશ્ચયેઽનવસ્થાનાદન્યથાર્થસ્થિતેર્યતઃ ॥૨૨॥

અનુવાદ : આમાં પ્રમાણ, લક્ષણ વગેરેનો કંઈપણ ઉપયોગ નથી. એનો નિશ્ચય કરવા જતાં અનવસ્થા દોષ આવશે, જેથી અન્યથા અર્થની સ્થિતિ (સિદ્ધિ) થશે.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે આ બધાં દર્શનોમાં શુદ્ધ અહિંસાનું પ્રતિપાદન ક્યાં થયું છે તેની તપાસ કરવી જોઈએ. કોઈ એમ કહે કે એ તપાસ માટે પ્રમાણ અને લક્ષણોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પરંતુ આમાં એવા પ્રમાણલક્ષણની કોઈ આવશ્યકતા નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, અનુમાન પ્રમાણ વગેરે વિવિધ પ્રમાણોનાં લક્ષણો નિશ્ચિત કરવા માટે બીજાં પ્રમાણોની જરૂર પડશે અને એ પ્રમાણોનાં લક્ષણોની ચકાસણી માટે વળી બીજાં પ્રમાણોની જરૂર પડશે. એમ એનો અંત નહિ આવે, એટલું જ નહિ એમાં અનવસ્થાનો દોષ આવશે. એટલે અર્થગ્રહણ માટે પ્રમાણલક્ષણની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

[૩૪૮] પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ વ્યવહારશ્ચ તત્કૃતઃ ।

પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ જ્ઞાયતે ન પ્રયોજનમ્ ॥૨૩॥

અનુવાદ : પ્રમાણો અને તેઓએ કરેલો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. એટલે પ્રમાણોનાં લક્ષણ કહેવાનું કંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી.

વિશેષાર્થ : શાસ્ત્રચર્યામાં પ્રમાણો અને તેનાં લક્ષણોની વાત મુખ્ય બની જાય છે. પરંતુ જીવનવ્યવહારમાં તેના વિનિયોગનો પ્રશ્ન જટિલ છે. લોકવ્યવહારના આધારે નિયમો ઘડાતા હોય છે. બીજી બાજુ લોકોનું જીવન સ્વાભાવિક રીતે એ નિયમોની મર્યાદામાં જીવાતું હોય છે. દરેક રાજ્યમાં ઘણા કાયદાઓ હોય છે, પરંતુ ગામડાના કોઈ નાગરિકને પૂછવામાં આવે કે તારા જીવનમાં ક્યા ક્યા કાયદાઓનું પાલન થાય છે ? તો એ વિષે એને કશી જ ખબર ન હોય. જો એમ હોય તો એની આગળ કાયદાની કલમો અને પેટાકલમોની ચર્યા કરવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. એનું ઉલ્લંઘન થાય ત્યારે જ પ્રશ્ન ઊભો થાય. પરંતુ અનેક લોકો એવા હોય કે જે કાયદાની જાણકારી વગર કે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે. એટલે આવી પરિસ્થિતિમાં એની ચર્યાનું એમને માટે કોઈ પ્રયોજન રહેતું

નથી. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ કહ્યું છે કે પ્રમાણો તો લોકોમાં સ્વતઃ રૂઢ થઈ ગયેલાં હોય છે. પ્રમાણોનાં લક્ષણો નહિ જાણનાર ગોવાળિયાઓમાં પણ પ્રમાણાનુસાર વ્યવહાર જોવા મળે છે. એટલે પ્રમાણનાં લક્ષણો બતાવવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

[૩૪૯] તત્રાત્મા નિત્ય એવેતિ યેષામેકાન્તદર્શનમ્ ।

હિંસાદયઃ કથં તેષાં કથમપ્યાત્મનોઽવ્યયાત્ ॥૨૪॥

અનુવાદ : તેમાં 'આત્મા નિત્ય જ છે' એવું જેમનું એકાન્ત દર્શન છે તેઓને, આત્માનો કોઈ પણ પ્રકારે નાશ ન હોવાથી, હિંસાદિ કેવી રીતે ઘટી શકે ?

વિશેષાર્થ : હવે ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ભિન્નભિન્ન ભારતીય દર્શનોમાં અહિંસાની વિભાવના કેવી છે તેની છણાવટ કરે છે. અહીં તેઓ સાંખ્યદર્શનની વાત કરે છે. સાંખ્યદર્શનમાં 'આત્મા નિત્ય છે' એવું એકાન્ત વિધાન છે. તેઓ માને છે કે આત્મા ઉત્પત્તિ અને વિનાશરહિત, એક સ્વભાવવાળો, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ અને સર્વશક્તિમાન છે. તેઓ જીવની જુદી જુદી અવસ્થાની — એટલે કે પર્યાયની અનિત્યતા સ્વીકારતા નથી. એટલે તેમના મતમાં હિંસા-અહિંસા, બંધ-મોક્ષ વગેરે ઘટતાં નથી. જો આત્મા અજર, અમર, નિત્ય, અવિનાશી (અવ્યય) હોય તો તેનો વધ કોઈ કરી શકતું નથી. તો પછી ત્યાં હિંસાનો સંભવ નથી. એટલે કે હિંસાનો પ્રશ્ન ત્યાં ઉદ્ભવતો જ નથી. પરંતુ આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, પર્યાયથી અનિત્ય છે. પોતે નિત્ય હોવા છતાં જીવને પોતાનો કે સ્વજનો વગેરેનો વધ થવાનો હોય તો દુઃખ થાય છે. જો આત્મા એકાન્તે નિત્ય હોય તો વધ વખતે એને દુઃખ ન થવું જોઈએ. જો દુઃખ ન હોય તો પછી ત્યાં હિંસા ઘટતી નથી. પરંતુ દુઃખ થાય છે એ સૌના અનુભવની વાત છે. એટલે આ એકાન્ત દર્શનમાં ત્રુટિ રહેલી છે એમ કહેવું જોઈએ. એટલે કે એમાં અહિંસાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવાયું નથી.

[૩૫૦] મનોયોગવિશેષસ્ય ધ્વંસો મરણમાત્મનઃ ।

હિંસા તત્ત્વેન્ન તત્ત્વસ્ય સિદ્ધેરર્થસમાજતઃ ॥૨૫॥

અનુવાદ : મનના યોગવિશેષનો નાશ એ જ આત્માનું મરણ છે એટલે કે હિંસા છે. પરંતુ એમ નથી. અર્થસમાજથી તત્ત્વની સિદ્ધિ છે.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યવાદીઓને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે આત્મા જો નિત્ય હોય તો હિંસા કેવી રીતે ઘટી શકે ? અને તો પછી તમારા દર્શનમાં અહિંસાની વાત કેવી રીતે આવી શકે ?

સાંખ્યવાદીઓની માન્યતા આ પ્રમાણે છે : આત્માનો ઈન્દ્રિય અને મન સાથેનો જે યોગ છે એમાં છેલ્લા યોગનો ધ્વંસ એટલે કે નાશ થતાં જીવનું મરણ થયું એમ લોકોમાં કહેવાય છે. આ મરણ અથવા મનોયોગનો ધ્વંસ એને જ હિંસા કહી શકાય, અને હિંસા કરનાર હિંસક કહેવાય. સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે આમાં વસ્તુતઃ આત્માની હિંસા થતી નથી, પણ હિંસા નામની ઘટના ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી હિંસા ન કરવી જોઈએ એટલે કે અહિંસા ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.

પરંતુ સાંખ્યવાદીઓનું આ કથન અપૂર્ણ છે. મનોયોગનો જે ધ્વંસ થાય છે તે સંયોગ બીજી ક્ષણે નાશ પામી જાય છે. વળી આવી રીતે હિંસા સિદ્ધ થતી હોય તો અન્ય કોઈ વ્યક્તિને હિંસક તરીકે ઓળખાવી નહિ શકાય, કારણ કે આ ધ્વંસ તો કોઈ વ્યક્તિ વિના પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

એટલે અહિંસાની વિભાવનાનું તાત્ત્વિક નિરૂપણ સાંખ્યમતમાં સુસંગત નથી.

[૩૫૧] નૈતિ બુદ્ધિગતા દુઃખોત્પાદરૂપેયમૌચિતીમ્ ।

પુંસિ ભેદાગ્રહાત્તસ્યાઃ પરમાર્થાઽવ્યવસ્થિતેઃ ॥૨૬॥

અનુવાદ : બુદ્ધિમાં દુઃખનો ઉત્પાદ કરવારૂપ એ (હિંસા) છે એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી. પુરુષના ભેદના આગ્રહથી તે (હિંસા) વસ્તુતઃ તેની (પુરુષની) જ છે એમ ઠરતું નથી.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે મનોયોગના ધ્વંસની વાત તમે ન સ્વીકારતા હો તો અમારે મતે બીજી રીતે પણ હિંસા ઘટી શકે છે. વિશ્વમાં પ્રકૃતિનાં જે પચીસ તત્ત્વો છે એમાંનું સૌથી મહત્ત્વનું એક તત્ત્વ તે બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું એનું નામ હિંસા.

પરંતુ સાંખ્યવાદીઓની આ વાત પણ ઉચિત લાગતી નથી. સાંખ્યવાદીઓ પુરુષ (ચેતન આત્મા) અને પ્રકૃતિ(જડ તત્ત્વ)માં માને છે. પુરુષમાં બુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ પડે છે. એટલે તે બંને એકરૂપ ભાસે છે. એટલે બુદ્ધિમાં જે દુઃખ ઉત્પન્ન થયું તે પુરુષને પોતાનું દુઃખ જણાય છે. આ રીતે પુરુષને હિંસા જણાય છે.

પરંતુ સાંખ્યવાદીઓની આ વાત બરાબર નથી કારણકે અહીં પુરુષમાં હિંસા સીધી ઘટતી નથી, પણ બુદ્ધિના ભેદના આગ્રહને લીધે ઊભા થતા ભ્રમના પરિણામે હિંસા જણાય છે. એટલે વસ્તુતઃ (પરમાર્થતઃ) હિંસા પુરુષની છે એટલે કે આત્માની છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

[૩૫૨] ન ચ હિંસાપદં નાશપર્યાયં કથમપ્યહો ।

જીવસ્યૈકાન્તનિત્યત્વેઽનુભવાબાધકં ભવેત્ ॥૨૭॥

અનુવાદ : અહો ! જીવને એકાન્તે નિત્ય માનવાથી નાશના પર્યાયરૂપ 'હિંસા' પદ કોઈ પણ રીતે અનુભવને અબાધક નહિ થાય. (એટલે કે અનુભવને બાધક થશે.)

વિશેષાર્થ : આત્માને એકાન્તે નિત્ય માનવાવાળા સાંખ્યવાદીઓ સાથે અસંમત થતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ સમજાવે છે કે 'હિંસા' પદનો એટલે કે શબ્દનો, પર્યાયવાચક એક શબ્દ છે 'નાશ'. હવે આત્માને નિત્ય માનવામાં આવે અને સાથે હિંસા પણ સ્વીકારવામાં આવે તો એ બંનેનો સુમેળ થતો નથી. આત્મા નિત્ય છે એટલે કે નાશવંત નથી. હવે માણસનો કોઈ ઘાત કરે તો તમે કહો છો કે એની હિંસા થઈ. એનો અર્થ એ થયો કે એના આત્માનો નાશ થયો. આમ આત્માને નિત્ય પણ કહેવો અને નાશવંત કહેવો તે સુસંગત નથી. એટલે આત્મામાં નાશવાચક 'હિંસા' શબ્દનો પ્રયોગ કરો તો તે અનુભવને બાધક થશે. આપણા અનુભવથી તે વિપરીત જણાશે, કારણ કે નિત્ય વસ્તુનો ક્યારેય નાશ થતો નથી. હવે જો આત્માનો નાશ થાય છે એમ સ્વીકારશો તો શબ્દમાં પણ આત્મા છે એમ સ્વીકારવું પડશે.

વસ્તુતઃ આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે. ચેતન તત્ત્વ અજરામર છે. પણ એણે ધારણ કરેલી અવસ્થા- બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ વગેરે બદલાતી રહે છે. એટલે કે એક અવસ્થાનો નાશ થઈ બીજી અવસ્થા પ્રવર્તવા લાગે છે.

[૩૫૩] શરીરેણાપિ સંબંધો નિત્યત્વેઽસ્ય ન સંભવી ।

વિભુત્વે ન ચ સંસારઃ કલ્પિતઃ સ્યાદસંશયમ્ ॥૨૮॥

અનુવાદ : આ (જીવ) નિત્ય હોય તો શરીર સાથે પણ તેનો સંબંધ સંભવતો નથી. 'જો એને વિભુ (સર્વવ્યાપક) માનશો તો સંસાર જ કલ્પિત થઈ જશે એ નિઃસંશય છે.

વિશેષાર્થ : આત્માને જન્મમરણરહિત એકાન્ત નિત્ય એટલે કે સર્વ દૃષ્ટિએ નિત્ય જ માનવામાં આવે તો તેનો ક્યારેય નાશ થતો નથી કે તેમાં કશો ફેરફાર થતો નથી એમ જ માનવું પડે. જો એમ માનવામાં આવે તો આત્માનો ઘર, જમીન, ધન, કુટુંબ વગેરે સાથેનો પરિવર્તનશીલ સંબંધ પણ માની નહિ શકાય, એટલું જ નહિ, આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ પણ નહિ માની શકાય, કારણ કે શરીર પણ પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ તો નજરે જોવા મળે છે. હવે શરીરમાં જે ફેરફાર થાય છે તેમાં આત્મા પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને રહે છે એમ સ્વીકારીએ તો તેમાં આત્માના નિત્યત્વને બાધ આવશે અને પૂર્વસ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના શરીર સાથે સંબંધિત થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પૂર્વ અને વર્તમાન દેહાવસ્થા વચ્ચે અસંગતિ થશે; એટલે કે આત્મ-સ્વરૂપમાં વિસંગતતા આવશે. આમ બંને રીતે નિત્ય આત્માનો અનિત્ય શરીર સાથે સંબંધ નહિ ઘટી શકે.

વળી સાંખ્યવાદીઓ આત્માને 'વિભુ' તરીકે માને છે તે પણ અસંગત જણાય છે. આત્મા તે વિભુ અથવા સર્વવ્યાપી પરમાત્મા છે એમ માનવાથી જીવ ચાર ગતિમાં પરલોકગમન કરે છે એ કેવી રીતે સ્વીકારાય ? અને જીવ પરલોકગમન નથી કરતો એમ જો માનવામાં આવે તો આ સંસાર જ કેવી રીતે સંભવી શકે ? તો પછી સંસાર જેવું કંઈ છે જ નહિ અથવા સંસાર કલ્પિત છે એમ માનવાનો વખત આવે. પરંતુ એવું તો સાંખ્યવાદીઓ માનતા નથી.

વળી આત્મા સર્વવ્યાપી છે એમ માનવામાં આવે તો એક જીવના મૃત્યુની સાથે સર્વ જીવનું મૃત્યુ સ્વીકારવું પડશે, કારણ કે સર્વવ્યાપીપણામાં જો વિભાગો સ્વીકારવામાં આવે તો એનું સર્વવ્યાપીપણું રહેતું નથી.

એટલે આત્મા એકાન્તે નિત્ય નથી, પરંતુ દ્રવ્યથી (સ્વભાવથી) નિત્ય છે અને પર્યાયે અનિત્ય છે એમ જ માનવું પડશે.

[૩૫૪] અદૃષ્ટાદ્દેહસંયોગઃ સ્યાદન્યતરકર્મજઃ ।

ઇત્યં જન્મોપપત્તિશ્ચેત્ર તદ્યોગાવિવેચનાત્ ॥૨૯॥

અનુવાદ : (જો એમ કહેશો કે) અન્યતર કર્મથી ઉદ્ભવેલો દેહસંયોગ અદૃષ્ટથી (પ્રારબ્ધથી) થાય છે અને એ રીતે જન્મમરણ સિદ્ધ થઈ શકે છે તો તે ઘટતું નથી, કારણ કે તેનો (પ્રારબ્ધનો) યોગ કેમ થયો તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

વિશેષાર્થ : આત્માને એકાન્ત નિત્ય અને અક્રિય માનવાવાળા સાંખ્યવાદીઓ એવી દલીલ કરે છે કે આત્માએ પૂર્વે કરેલાં અનેક પ્રકારનાં કર્મોમાંથી અન્યતર અર્થાત્ કોઈક કર્મને કારણે પરમાણુ ગ્રહણ થતાં દેહસંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે પૂર્વે કરેલાં પુણ્યપાપના સંસ્કારને કારણે જ આત્મા શરીર ધારણ કરે છે. આત્મા ક્રિયા કરતો નથી. અન્યતરમાં એટલે કે પરમાણુઓમાં ક્રિયા થાય છે. આ કર્મો સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતાં નથી. તે અદૃષ્ટ જ રહે છે. એટલે આત્મામાં કોઈ ક્રિયા માનવાની જરૂર નથી. દેહસંયોગ અદૃષ્ટથી એટલે કે પ્રારબ્ધથી થાય છે.

પરંતુ આત્માને એકાન્ત નિત્ય માનવાવાળાની આ વાત યુક્તિસંગત નથી. આત્માને દેહનો સંયોગ આવી અદૃષ્ટ રીતે થાય છે અર્થાત્ એનો જન્મ આવી અદૃષ્ટ રીતે થાય છે એમ માનવાથી કોઈ અર્થ સરતો નથી, કારણ કે કોઈપણ વસ્તુ માટે ‘અદૃષ્ટ છે’- ‘દેખાતી નથી’, એમ કહી દીધા પછી તેની સાધક બાધક પરીક્ષા – વિવેચના થઈ શકતી નથી. આ સંયોગ દેહાત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? એમ બંને રીતે વિચારતાં અનવસ્થાનો દોષ આવે છે. એટલે દેહાત્મ સંયોગનું વિવેચન કરવાનું શક્ય નથી. અર્થાત્ દેહ અને આત્માનો સંયોગ કેવી રીતે થયો તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

[૩૫૫] આત્મક્રિયાં વિના ચ સ્યાન્મિતાણુગ્રહણં કથમ્ ।

કથં સંયોગભેદાદિકલ્પના ચાપિ યુજ્યતે ॥૩૦॥

અનુવાદ : આત્માની ક્રિયા વિના પરિમિત અણુઓનું ગ્રહણ કેવી રીતે થાય ? વળી સંયોગ, ભેદ વગેરેની કલ્પના પણ કેવી રીતે ઘટી શકે ?

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના અનુસંધાનમાં આ શ્લોક છે. સાંખ્યવાદીઓ આત્માને એકાન્ત નિત્ય માનતા હોવાથી તેમના મતે નિત્ય એવા આત્મામાં ક્રિયા સંભવતી નથી. હવે આત્મા જો ક્રિયા ન કરે તો શરીરને ઉત્પન્ન કરનારા અમુક અણુઓનું ગ્રહણ તે કેવી રીતે કરે ?

વળી, તેઓએ આત્માને નિત્ય ઉપરાંત સર્વવ્યાપી પણ માન્યો છે. જો તે વિભુ હોય તો દેહ માટે અમુક પરિમિત અણુ જ કેમ ગ્રહણ કરે ? સર્વવ્યાપી પરમાત્મા હોવાથી તેનો સંબંધ તો સર્વ અણુઓ સાથે હોવો જોઈએ. એટલે અમુક અણુ તે ગ્રહણ કરે અને અમુક ગ્રહણ ન કરે એ કેવી રીતે બની શકે ? આત્માને વિભુ માનવાથી પરિમિત અણુઓ નહિ પણ અનંત અણુઓ સાથે અનંત સંયોગની સ્થિતિ થશે. પરંતુ એ તો શક્ય પણ નથી અને વાસ્તવિક પણ નથી. આથી સાંખ્યવાદીઓની અણુના ગ્રહણ વિશેની વાત સ્વીકાર્ય બનતી નથી.

[૩૫૬] કથંચિન્મૂર્તતાપત્તિર્વિના વપુરસંક્રમાત્ ।

વ્યાપારાયોગતશ્ચૈતદ્ યત્કિંચિત્તદિદં જગુઃ ॥૩૧॥

અનુવાદ : શરીર વિના (પરિમિત પરમાણુઓના ગ્રહણને કારણે) આત્મામાં કથંચિત્ મૂર્તતા માનવી પડશે. વળી સંક્રમ ન થવાના કારણે આત્મામાં કોઈ પણ વ્યાપાર ઘટી નહિ શકે. માટે આ જે કંઈ કહ્યું છે તે વ્યર્થ છે.

વિશેષાર્થ : પૂર્વ શ્લોકના અનુસંધાનમાં આ શ્લોક છે. અહીં વિશેષ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. આત્માને એકાન્તે કૂટસ્થ, નિત્ય ને અક્રિય માનવામાં આવે તો પછી દેહ અને આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે સમજાવાશે ? આત્માનું દેહમાં અસંકમણ માનવામાં આવે તો દેહ પરમાણુ ગ્રહણ કેવી રીતે કરી શકે ? નાનું બાળક મોટું થાય છે અને એના શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે ? આત્માને અક્રિય નહિ પણ સક્રિય માનવામાં આવે તો જ તેમ સંભવી શકે. એટલે આત્માને કથંચિત્ મૂર્ત માનવો પડશે. એમ બને તો જ આત્મા શરીર માટેના પરમાણુ ગ્રહણ કરી શકે. વળી આત્માને વિભુ નહિ પણ અવિભુ માનવામાં આવે તો જ તે સંયોગ-ભેદાદિ વ્યાપાર કરી શકે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો દેહ અને આત્માનો સંબંધ અને દેહના વ્યાપારો ઇત્યાદિ વિશે સંતોષકારક રીતે સમજાવી નહિ શકાય.

[૩૫૭] નિષ્ક્રિયોઽસૌ તતો હન્તિ હન્યતે વા ન જાતુચિત્ ।

કિંચિત્કેનચિદિત્યેવં ન હિંસાઽસ્યોપપદ્યતે ॥૩૨॥

અનુવાદ : જો એ (આત્મા) નિષ્ક્રિય હોય તો તે કોઈને હણતો નથી અને કોઈનાથી ક્યારેય હણાતો નથી. આમ એની હિંસા ઘટતી નથી.

વિશેષાર્થ : જેઓ આત્માને એકાન્ત નિત્ય માને છે તેઓ એમ કહે છે કે આત્મા નિષ્ક્રિય છે એટલે કે આત્મા કશું કરતો નથી કે આત્મા કશું કરાવતો નથી. જો આ પ્રમાણે હોય તો એમના મત પ્રમાણે આત્મા કોઈથી હણાતો નથી અને આત્મા કોઈને હણતો નથી. જો આવો એમનો મત હોય તો આત્મામાં હિંસાની ઉત્પત્તિ જ ન થઈ શકે.

જો આ સાંખ્ય દર્શનમાં હિંસાની જ વાત ન ઘટતી હોય તો અહિંસાની વાત કેવી રીતે ઘટી શકે ?

[૩૫૮] અનિત્યૈકાન્તપક્ષેઽપિ હિંસાદીનામસંભવઃ ।

નાશહેતોરયોગેન ક્ષણિકત્વસ્ય સાધનાત્ ॥૩૩॥

અનુવાદ : ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરવાથી નાશના હેતુનો અયોગ થાય છે. એટલે એકાન્તે અનિત્ય માનનારાના પક્ષમાં પણ હિંસા વગેરેનો અસંભવ છે.

વિશેષાર્થ : અહીં બૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદનો નિર્દેશ છે. બૌદ્ધો માને છે કે આ સંસારમાં ઉત્પત્તિ અને નાશની ક્રિયા સતત અતૂટ ચાલ્યા કરે છે. પ્રત્યેક પદાર્થ નાશવંત છે, ક્ષણિક છે. ઘડાની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમયથી જ ઘડામાં નાશની પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ જાય છે. એટલે દંડના પ્રહારથી જ ઘડાનો નાશ થાય છે એવું નથી. દંડના પ્રહાર વગર પણ ઘડાનો નાશ તો લખાયેલો જ છે. એટલે ઘટનાશ એ ઘડાથી અભિન્ન નથી. ઘટ અને ઘટનાશ સાથે સાથે જ રહેલાં છે; કારણ કે દરેક વસ્તુ વિનાશના સ્વભાવવાળી છે, અનિત્ય છે.

હવે જો બૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદને માન્ય રાખીએ એટલે કે અનિત્યવાદનો સ્વીકાર કરીએ તો પછી નાશના હેતુ જેવું કંઈ રહેશે નહિ. તો પછી હિંસાને માનવાની જરૂર જ ન રહી, કારણ કે કોઈ કોઈનો નાશ કરી શકતું નથી; વસ્તુ પોતે જ નાશવંત હોય તો હિંસક કોને ગણવો ? એટલે અનિત્યવાદમાં

અર્થાત્ ક્ષણિકવાદમાં હિંસાનો સંભવ રહેતો નથી. પરંતુ બૌદ્ધો હિંસા-અહિંસાની વાત સ્વીકારે છે. દસ પ્રકારના કુશળ ધર્મમાં તેઓએ હિંસાના ત્યાગને પહેલું સ્થાન આપ્યું છે. એનો અર્થ એ થયો કે બૌદ્ધ ધર્મમાં અહિંસાના સ્વરૂપનું યથાર્થ, અવિરુદ્ધ પ્રતિપાદન નથી થયું.

[૩૫૯] ન ચ સંતાનભેદસ્ય જનકો હિંસકો ભવેત્ ।

સાંવૃતત્વાદજન્યત્વાદ્ ભાવત્વનિયતં હિ તત્ ॥૩૪॥

અનુવાદ : સંતાન (પરંપરા) ભેદનો જનક જ હિંસક થશે એવું નથી. સાંવૃતત્વ(કાલ્પનિકતા)થી અને અજન્યતાથી તો તે અવશ્ય ભાવાત્મક જ બને.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદમાં માને છે. જગતમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. જે કોઈ વસ્તુ કે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એનો નાશ થવાનો જ છે. વસ્તુતઃ ઉત્પત્તિની ક્ષણે જ, એની સાથે જ એના નાશની પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ જાય છે. એક દીવો સળગાવ્યો કે તરત એમાં વિનાશની ધારા ચાલુ થઈ જાય. આપણને દીવો એનો એ જ દેખાય, પરંતુ પ્રતિક્ષણ તેના પરમાણુઓ બદલાતા રહે છે. જૂના પરમાણુ નાશ પામે છે અને નવા ઉત્પન્ન થાય છે અને આ રીતે દીવાની ધારા ચાલતી ચાલતી એક ક્ષણે પૂરી થાય છે કે જ્યારે દીવો ઓલવાઈ જાય છે. એવી રીતે કોઈ ઘડો હોય તો તે ઘડા તરીકે જ આપણને દેખાય છે, પરંતુ પ્રતિક્ષણ તેના વિનાશની ધારા નીકળતી જ રહે છે. જેમ જડ વસ્તુમાં તેમ જીવંત પ્રાણીઓમાંથી પણ ધારા વહેતી રહે છે. એ ધારાને સંતાન અથવા પરંપરા કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુ કે જીવની એ જ સ્વરૂપે વિનાશની ધારા વહેતી હોય તો એને સજાતીય સંતાન કહેવાય. માટીમાંથી ઘડો બનાવવામાં આવે તો માટીની સજાતીય ધારા પૂરી થઈ અને વિજાતીય ઘડાની ધારા ચાલુ થઈ. પછી ઘડાની સજાતીય ધારા વહેવા લાગે. હવે કોઈ વસ્તુ અચાનક તૂટી ફૂટી જાય કે જીવનું અચાનક મૃત્યુ થાય તો ધારાનો અર્થાત્ સંતાનનો ભંગ અથવા ભેદ થયો કહેવાય. બૌદ્ધ મત પ્રમાણે કોઈ વ્યક્તિએ પોતે બીજાની હિંસા કરીને એ ધારા તોડી નાખી હોય તો તે સંતાનભેદક કહેવાય. આવી રીતે જો કોઈ વ્યક્તિ સંતાનભેદ કરે તો તેણે તે હિંસા કરી એમ કહેવાય. એટલે તે હિંસક કહેવાય.

આ બૌદ્ધ માન્યતા છે.

ગ્રંથકર્તા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે આવી રીતે સંતાનભેદ કરનાર(જનક)ને તમે હમેશાં હિંસક ઠરાવી શકશો નહિ. પહેલું તો એ કે તમે જેને સંતાન અથવા પરંપરા કહો છો એ સાંવૃત અર્થાત્ કાલ્પનિક છે એટલે કલ્પનાથી એ સમજવી પડશે. વળી સંતાન-ધારા કાલ્પનિક હોવાથી તેનો જન્મ કેવી રીતે થાય ? એ અજન્ય-અનુત્પન્ન જ કહેવાય. જે ભાવાત્મક વસ્તુ હોય તે જન્ય બની શકે, પરંતુ કાલ્પનિક વસ્તુ જન્ય ન બની શકે. એટલે સંતાનભેદકને હિંસક ઠરાવવાનું તર્કસંગત નથી.

[૩૬૦] નરાદિક્ષણહેતુશ્ચ સૂકરાદેર્ન હિંસકઃ ।

સૂકરાન્ત્યક્ષણેનૈવ વ્યભિચારપ્રસંગતઃ ॥૩૫॥

અનુવાદ : નરાદિક્ષણનો હેતુ તે સૂકરાદિનો હિંસક નહિ કહેવાય. સૂકરની અંત્યક્ષણ સાથે પણ આ રીતે વ્યભિચારદોષ(આપત્તિ)નો પ્રસંગ આવશે.

વિશેષાર્થ : હિંસાનો કર્તા કોણ એ વિશે અહીં બૌદ્ધ મતની છણાવટ સૂકર (ભૂંડ) અને નર(મનુષ્ય)નો દાખલો લઈને કરવામાં આવી છે. બૌદ્ધ ધર્મ આત્માને નાશવંત માને છે અથવા આત્માને ક્ષણિક માને છે. ક્ષણ નાશવંત છે. પહેલી ક્ષણે જે હોય તે બીજી ક્ષણે હોતું નથી. હવે શિકારી માણસે બાણ છોડી ભૂંડને મારી નાખ્યું તો તેમાં સંતાનભેદક હિંસક કોણ ? શિકારીએ બાણ છોડ્યું અને ભૂંડ મૃત્યુ પામ્યું ત્યાં સુધીમાં તો કેટલી બધી ક્ષણો ચાલી ગઈ. હવે શિકારીએ બાણ છોડ્યું તે પહેલી ક્ષણ લઈએ તો તે ક્ષણે ભૂંડને હજુ બાણ વાગ્યું નથી, તો શિકારીને હિંસક કેમ કહેવાય ? ભૂંડ મૃત્યુ પામ્યું તે અંતિમ ક્ષણ લઈએ તો તે ક્ષણે મારનાર શિકારી રહ્યો નથી. માટે તે હિંસક નહિ ગણાય. આમ આદિ ક્ષણ લેશો તો અંતિમ ક્ષણ સાથે અને અંતિમ ક્ષણ લેશો તો આદિ ક્ષણ સાથે મેળ બેસતો નથી. વ્યભિચારદોષની આપત્તિનો પ્રસંગ આવે છે.

આ શ્લોકનો બીજી રીતે પણ અર્થ કરવામાં આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ જન્મજન્માંતરમાં માને છે. એક જીવનું મૃત્યુ થતાં તેનામાં રહેલા વાસનાવાળા પરમાણુઓ ફરી તત્કાલ એકત્ર થઈને નવો જીવ બને છે. હવે ધારો કે કોઈ માણસે ભૂંડને મારી નાખ્યું અને તેમાંથી બીજો જન્મ મનુષ્યનો થયો. હવે જે સંતાનભેદક છે તેણે ભૂંડને મારી નાખ્યું એટલે એણે ભૂંડ-ભૂંડ-ભૂંડની સજાતીય ધારા તોડી નાખી અને મનુષ્ય-મનુષ્યની વિજાતીય ધારા ઉત્પન્ન કરી. હવે ભૂંડની ધારાની જે અંતિમ ક્ષણ છે તે જ મનુષ્યની ધારાની પ્રથમ ક્ષણ છે. એટલે ભૂંડની અંતિમ ક્ષણ તે મનુષ્ય-ક્ષણની હેતુ બની. એટલે તમે જેને ભૂંડના હિંસક તરીકે ગણો છો તે નરના જન્મનો હેતુ પણ બનશે. એટલે એક જ ક્ષણમાં તેને હિંસક પણ ગણવો પડશે અને જનક પણ ગણવો પડશે. પણ એવી સ્થિતિ તો ભેળસેળ(વ્યભિચારદોષ)વાળી ગણાય. એથી હિંસક કે હિંસાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નહિ આવે.

[૩૬૧] અનંતરક્ષણોત્પાદે બુદ્ધલુબ્ધકયોસ્તુલા ।

નૈવં તદ્વિરતિઃ ક્વાપિ તતઃ શાસ્ત્રાદ્યસંગતિઃ ॥૩૬॥

અનુવાદ : અનંતર ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ(માનવા)થી બુદ્ધ અને શિકારી (લુબ્ધક) બંનેને સરખા માનવા પડશે. એથી ક્યારેય વિરતિ (અંત) થશે નહિ. પરિણામે શાસ્ત્રાદિમાં અસંગતિ આવશે.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના અનુસંધાનમાં આ શ્લોક છે. હવે જો બૌદ્ધ મતવાળા એમ કહે કે ભૂંડને મારનારની તે ક્ષણ ન ગણતાં અનંતર એટલે પછીની બીજી ક્ષણને હિંસાની કર્તા ગણવી જોઈએ, તો એમના જ મત પ્રમાણે તે બીજી ક્ષણે મારનાર શિકારી તો રહેતો નથી. એટલે બીજી ક્ષણના મારનારને હિંસક ગણીએ કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિને ગણીએ તો એથી કંઈ ફરક પડતો નથી. હિંસાનું પાપ લુબ્ધકને બદલે બુદ્ધને પણ લાગુ પડી શકે. એટલે લુબ્ધક અને બુદ્ધ બંનેને સમાન ગણવા પડશે. વળી એ રીતે હિંસાની વાત ક્યાંય અટકશે નહિ. પરિણામે શાસ્ત્રના ઉપદેશમાં જ વિસંગતિ ઊભી થશે.

આમ, એકાન્ત અનિત્યવાદમાં માનતા બૌદ્ધદર્શનમાં 'હિંસા'ની વાત જ જો બરાબર બંધબેસતી ન થતી હોય તો 'અહિંસા'ની વાત તો ક્યાંથી સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ રીતે થાય ? બૌદ્ધ ધર્મે દસ કુશલ ધર્મમાં અહિંસાને સ્થાન આપ્યું છે, પરંતુ અહિંસા વિશેની તેઓની વિભાવના એટલી વિશદ અને તર્કસંગત નથી.

[૩૬૨] ઘટન્તે ન વિનાઽહિંસા સત્યાદીન્યપિ તત્ત્વતઃ ।

एतस्या वृत्तिभूतानि तानि यद् भगवान् जगौ ॥३७॥

અનુવાદ : અહિંસા વિના સત્ય વગેરે પણ તત્ત્વદષ્ટિએ ઘટાવી શકાશે નહિ. એ તો એની (અહિંસાની) વાડ જેવાં છે એમ ભગવાને કહ્યું છે.

વિશેષાર્થ : આત્માને એકાન્તે નિત્ય માનવાવાળા કે એકાન્તે અનિત્ય માનવાવાળા દર્શનોમાં અહિંસાનો ઉપદેશ હોવા છતાં તેમાં અહિંસાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી સમજાવવામાં આવ્યું નથી. આથી અહિંસાની પરિપૂર્ણ વિભાવના તેઓમાં ઘટતી નથી. હવે જૈન દર્શનમાં અહિંસાના શુદ્ધ સ્વરૂપની વિચારણા કેવી થઈ છે તે ગ્રંથકાર મહર્ષિ બતાવે છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે મહાવ્રતોનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સર્વ પ્રથમ આપણે અહિંસાને સ્થાન આપીએ છીએ. દ્રવ્યહિંસા કે ભાવહિંસા મન, વચન અને કાયાથી ન કરવી, ન કરાવવી અને ન અનુમોદવી જોઈએ એ આપણું સર્વોપરી વ્રત છે. ત્યાર પછી સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ—એ ચાર મહાવ્રત આવે છે. એક દષ્ટિએ જોઈએ તો બાકીનાં ચાર વ્રત તે અહિંસાના વ્રતરૂપી છોડને માટે વાડ જેવાં છે. એટલે અન્ય દર્શનોમાં જો અહિંસાની વાત જ અધૂરી અને અશુદ્ધરૂપે હોય તો ત્યાં પછી બાકીનાં ચારે વ્રતો શુદ્ધ રીતે કેમ ઘટાવી શકાય ? ન જ ઘટાવી શકાય.

[૩૬૩] मौनीन्द्रे च प्रवचने युज्यते सर्वमेव हि ।

नित्यानित्यं स्फुटं देहाद् भिन्नाभिन्ने तथात्मनि ॥३८॥

અનુવાદ : જિનેન્દ્ર(મૌનીન્દ્ર)ના પ્રવચનમાં આત્માના વિષયમાં નિત્ય અને અનિત્ય તથા દેહથી ભિન્ન અને અભિન્ન એ સર્વ સ્પષ્ટ રીતે ઘટાવી શકાય છે.

વિશેષાર્થ : મુનિઓના પણ જે ઈન્દ્ર ગણાય તેવા, તથા અષ્ટ પ્રાતિહાર્યયુક્ત અને અતિશયોથી યુક્ત એવા જિનેશ્વર ભગવાનના પ્રવચનમાં એટલે કે એના પરથી રચાયેલાં શાસ્ત્રો(જિનવાણી)માં વસ્તુનું—દ્રવ્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. એમણે આત્માને નિત્ય અને અનિત્ય તથા દેહથી ભિન્ન અને દેહથી અભિન્ન એવો બતાવ્યો છે. એટલે દ્રવ્યથી તે નિત્ય છે. પરંતુ ઉત્પાદ અને વ્યયની અપેક્ષાવાળો આત્મા કથંચિત્ અનિત્ય છે. વળી આત્મા દેહથી ભિન્ન છે, કારણ કે બંને દ્રવ્યો અપેક્ષાએ જુદા જુદા ગુણધર્મવાળાં છે. મૃત્યુ પામેલા માણસનું શરીર દેખાય છે, પરંતુ એમાં આત્મા હોતો નથી. જીવંત દેહમાં આત્મા દૂધ અને પાણીની જેમ અથવા લોઢાના ગોળામાં રહેલા અગ્નિની જેમ પૂરેપૂરો વ્યાપીને રહેલો હોવાથી તથા શાતા-અશાતાનો અનુભવ કરવાવાળો હોવાથી તે દેહથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. આત્માના આવા સ્વરૂપ સાથે જ અહિંસા ઈત્યાદિની વિભાવના બરાબર ઘટી શકે છે.

[૩૬૪] આत्मा द्रव्यार्थतो नित्यः पर्यायार्थाद्भिनश्चरः ।

हिनस्ति हिंस्यते तत्तत्फलान्यप्यधिगच्छति ॥३९॥

અનુવાદ : આત્મા દ્રવ્યાર્થથી નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થથી વિનશ્ચર છે. તે હણે છે અને હણાય છે અને તે તેવાં ફળને પણ ભોગવે છે.

વિશેષાર્થ : સંસારનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે સમયે સમયે નાનામોટા જીવો મૃત્યુ પામે છે અને કેટલાય નવા જન્મે છે. જન્મ-મરણનું આ ચક્ર ચાલતું હોવા છતાં કશુંક ધ્રુવ છે, નિત્ય છે. જીવતી વ્યક્તિ અને શબ વચ્ચે ફરક એ છે કે એકમાં અસંખ્યાતપ્રદેશી આત્મા અથવા ચૈતન્યશક્તિ છે, બીજામાં નથી. આ ચૈતન્ય શક્તિ નથી ઉત્પન્ન થતી કે નથી વિનાશ પામતી. પણ એ ચૈતન્ય શક્તિએ ધારણ કરેલો દશ્યમાન દેહ દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ, નારકી વગેરે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પણ પામે છે. એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય તત્ત્વની દૃષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પરંતુ દેહરૂપી પર્યાયોની દૃષ્ટિએ અર્થાત્ અવસ્થાઓની દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે. સામાન્ય રીતે એક જ દ્રવ્યમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ધર્મો ઘટી ન શકે, પરંતુ તે બંનેને જુદી જુદી અપેક્ષાથી અર્થાત્ જુદા જુદા નયથી જોઈએ તો ઘટી શકે છે. એટલે દ્રવ્યાર્થિક નયથી જોઈએ તો આત્મા નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિક નયથી જોઈએ તો આત્મા અનિત્ય છે. આમ આત્મામાં બંને ધર્મો ત્વિત્ર ત્વિત્ર અપેક્ષાથી ઘટાવી શકાય છે. એટલે હવે અહીં પર્યાયાર્થિક નયથી જોઈએ તો આત્મા હણવાની ક્રિયા કરે છે અને પોતે બીજાથી હણાય પણ છે. એટલે કે હિંસાદિનું ફળ પણ તે ભોગવે છે.

[૩૬૫] इह चानुभवः साक्षी व्यावृत्त्यन्वयगोचरः ।

एकान्तपक्षपातिन्यो युक्त्यस्तु मिथो हताः ॥૪૦॥

અનુવાદ : અહીં અન્વય અને વ્યાવૃત્તિ(વ્યતિરેક)થી સમજાતો અનુભવ જ સાક્ષી છે. એકાન્તવાદનો પક્ષ કરનારી યુક્તિઓ તો માંહોમાંહે હણાઈ જાય છે.

વિશેષાર્થ : જિનેશ્વર ભગવાને નિત્યાનિત્ય અને ત્વિત્રાત્વિત્ર એવું આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. જીવના સ્વરૂપમાં વ્યાવૃત્તિ એટલે કે વ્યતિરેક જણાય છે અને અન્વય પણ જણાય છે. એ વિષયમાં આપણા સર્વનો અનુભવ જ સાક્ષીપ્રમાણ તરીકે ગણી શકાય છે. વ્યાવૃત્તિ એટલે પર્યાયની ઉત્પત્તિ, ફેરફાર વગેરે. વ્યાવૃત્તિ એટલે વ્યતિરેક. અન્વય એટલે ધ્રુવ સત્તા. હવે માણસનો વિચાર કરીએ તો બાળપણમાં તે બાળકના પર્યાયરૂપે હતો. પછી એ પર્યાયનો નાશ થયો અને યુવા પર્યાયવાળો તે થયો. ત્યાર પછી તે વૃદ્ધપર્યાયવાળો બન્યો. હવે ત્રણેમાં અવસ્થા જુદી જુદી છે, છતાં તેમાં અવ્યય એટલે કે ધ્રુવ સત્તા તે આત્મદ્રવ્યની છે. એ હોવાથી જ વ્યક્તિ એની એ રહે છે. એ હોવાથી જ એને પૂર્વ પર્યાયનાં સ્મરણો તાજાં રહે છે.

આ રીતે એક અપેક્ષાએ નિત્યતા અને અન્ય અપેક્ષાએ અનિત્યતા એ બંનેનો સ્વીકાર જૈન દર્શનમાં આત્મા વિશે થયેલો છે. પરંતુ એકાન્ત નિત્યમાં માનવાવાળા અને એકાન્ત અનિત્યમાં માનવાવાળા તો પોતે જ એકબીજાનું તર્ક અને યુક્તિથી ખંડન કરીને હણાઈ જાય છે.

[૩૬૬] पीडाकर्तृत्वतो देहव्यापत्त्या दुष्टभावतः ।

त्रिधा हिंसागमे प्रोक्तं नहीत्थमपहेतुका ॥૪૧॥

અનુવાદ : પીડા કરવાથી, દેહનો નાશ કરવાથી અને દુષ્ટ ભાવથી એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા આગમમાં કહી છે. એ અહીં અહેતુક નથી, સહેતુક છે.

વિશેષાર્થ : કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જૈન દર્શન પણ આત્માને નિત્ય, અજર, અમર, અવિનાશી માને છે, તો પછી જૈન દર્શનમાં આત્માનો નાશ અથવા આત્માની હિંસા કેવી રીતે સંભવે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે જિનાગમમાં હિંસા ત્રણ પ્રકારે બતાવી છે. આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, પણ પર્યાયે અનિત્ય છે. એટલે જે હિંસા કરવામાં આવે છે તે પર્યાય કરે છે અને જેની હિંસા થાય છે તે પણ પર્યાયની હિંસા છે. આવી હિંસા ત્રણ પ્રકારે છે : (૧) કોઈને શારીરિક કે માનસિક પીડા કરવાથી હિંસા થાય છે. (૨) કોઈના દેહનો ઘાત કરવાથી હિંસા થાય છે અને (૩) દુષ્ટભાવ અથવા અધ્યવસાયથી હિંસા થાય છે. પહેલી બે હિંસાને દ્રવ્યહિંસા કહેવામાં આવે છે અને ત્રીજી હિંસા તે ભાવહિંસા છે. પહેલી બે હિંસા અને ત્રીજી હિંસામાં ફરક શો ? ફરક એ છે કે કશી શારીરિક ઈજા કે પીડા પહોંચાડ્યા વગર પણ માનસિક આઘાત આપીને બીજાના પ્રાણ હરી લેવાય છે. એટલે તે ભાવહિંસા છે. બીજાનું દિલ દુભવવું એ પણ ભાવહિંસા છે.

આમ આ ત્રણ પ્રકારની હિંસા સહેતુક છે. એ કાલ્પનિક નથી.

[૩૬૭] હન્તુર્જાગ્રતિ કો દોષો હિંસનીયસ્ય કર્મણિ ।

પ્રસક્તિસ્તદભાવે ચાન્યત્રાપીતિ મુધા વચઃ ॥૪૨॥

અનુવાદ : જેની હિંસા કરવામાં આવી છે તેનું કર્મ ઉદયમાં આવ્યું છે. માટે હિંસકનો શો દોષ ? વળી તે(હિંસક)ના અભાવે બીજા(હિંસક)ને વિશે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે. એટલે આવું વચન મિથ્યા છે.

વિશેષાર્થ : જૈન દર્શન પ્રમાણે હિંસા અને કર્મસિદ્ધાંતનો વિચાર કરતાં કોઈકને એવી શંકા પણ થાય કે જે માણસ બીજાના ઘાતથી મૃત્યુ પામ્યો એ ઘટનામાં એ તો પોતાનાં પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયને કારણે એવી રીતે મૃત્યુ પામવાનો જ હતો. એમાં મારનાર તો માત્ર નિમિત્ત જ છે. ધારો કે એનું એવું કર્મ ઉદયમાં ન હોત તો મારનાર ગમે તે કરે તો પણ એનું મૃત્યુ થાત નહિ. એટલે આમાં નિમિત્ત બનનાર હિંસક હત્યારાને કોઈ દોષ લાગતો નથી. મરનારનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મૃત્યુ થવાનું જ હોય તો જો આ માણસ નિમિત્તરૂપ ન થયો હોત તો બીજો કોઈક જરૂર નિમિત્તરૂપ થાત. એટલે આમાં હિંસા કરનારનો દોષ ન જોઈ શકાય. પરંતુ આમ કહેવું તે યથાર્થ નથી. વળી કોઈક એવી દલીલ કરે કે ધારો કે કર્મના ઉદય વિના તે માણસ મૃત્યુ પામ્યો એમ કહીએ તો ? પરંતુ એવી રીતે હિંસકને હિંસાનો દોષ જો લાગતો હોય તો બીજા અહિંસનીયને મારવાનો દોષ પણ હિંસકને જ લાગશે. પરંતુ ગ્રંથકાર કહે છે કે આવું કહેવું એ મિથ્યા વચન છે. એમાં કર્મસિદ્ધાંતની પૂરી સમજણ નથી.

આ સંશયનો ખુલાસો હવે પછીના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે.

[૩૬૮] હિંસ્યકર્મવિપાકેર્યદ્ દુષ્ટાશયનિમિત્તતા ।

હિંસકત્વં ન તેનેદં વૈદ્યસ્ય સ્યાદ્રિપોરિવ ॥૪૩॥

અનુવાદ : હિંસ્ય પ્રાણીના કર્મનો વિપાક હોય તો પણ દુષ્ટ આશયના નિમિત્તને લીધે તે હિંસા છે. જેવું શત્રુને લાગે એવું આ હિંસકપણું વૈદ્યનું ન હોય.

વિશેષાર્થ : હત્યા થવાથી જો કોઈ મરનાર વ્યક્તિ પોતાના આયુષ્ય કર્મના વિપાકને કારણે મૃત્યુ પામે ત્યારે તેની હિંસા કરનારના મનમાં એવા દુષ્ટ આશયનું નિમિત્ત ઊભું થાય છે. આવી ઘટનામાં મરનાર વ્યક્તિનું કર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તેની સાથે સાથે મારનારના મનમાં દુષ્ટ આશય પણ જન્મે છે. એથી તે નિમિત્ત બનતો હોવા છતાં તેને હિંસાનો દોષ લાગે છે.

દ્રવ્ય હિંસાની જે કોઈ ઘટના બને છે તેમાં જેના હાથે હિંસા થાય છે એટલે જે વ્યક્તિ હિંસા કરવામાં નિમિત્ત બને છે તેના મનના અધ્યવસાય પર હિંસા-અહિંસાનો આધાર રહે છે. અહીં વૈદ્યનું અને શત્રુનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. વૈદ્ય અથવા ડોક્ટર એક દર્દીને બચાવવા એનું ઓપરેશન કરે છે, પરંતુ ઓપરેશન થતાં થતાં જ તે દર્દી મૃત્યુ પામે છે. અહીં દર્દી પોતાના કર્મના ઉદયે મૃત્યુ પામે છે અને ડોક્ટર એમાં નિમિત્ત બને છે. પરંતુ એથી ડોક્ટરને હિંસાનો દોષ લાગતો નથી, કારણ કે ડોક્ટરના મનમાં હિંસાના અધ્યવસાયો ન હતા. તેમનો તેવો આશય ન હતો. તેમનો આશય તો દર્દીને બચાવવાનો જ હતો. બીજી બાજુ કોઈ માણસ શત્રુને મારી નાખવા માટે શસ્ત્રથી પ્રહાર કરે, પરંતુ શત્રુનું આયુષ્ય કર્મ પૂરું થવાનું ન હોવાથી તે પ્રહાર વખતે ખસી જાય છે અને બચી જાય છે. અહીં હત્યા થતી નથી, પણ મારનારના મનમાં હત્યાનો આશય હતો એટલે તેને હિંસાનો દોષ લાગે છે.

[૩૬૯] इत्थं सदुपदेशादेस्तन्निवृत्तिरपि स्फुटा ।

सोपक्रमस्य पापस्य नाशात्स्वाशयवृद्धितः ॥४४॥

અનુવાદ : આ રીતે સદુપદેશથી, સોપક્રમ પાપના નાશથી અને શુભાશયની વૃદ્ધિથી તેની (હિંસાની) નિવૃત્તિ પણ સ્ફુટ થાય છે.

વિશેષાર્થ : હિંસાના સ્વરૂપ અને ફળની વાત કર્યા પછી આ શ્લોકમાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ સમજાવે છે કે હિંસાની નિવૃત્તિ અર્થાત્ અહિંસા ધર્મનું પાલન કઈ રીતે થઈ શકે. એ માટે ત્રણ ઉપાયો અહીં બતાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) સદુપદેશથી — સ્થૂલ હિંસા કોને કહેવાય એ સમજાય એવી વાત છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ હિંસા કોને કહેવાય, તેનું ફળ કેવું હોય છે અને તેમાંથી કેવી રીતે પાછા ફરવું જોઈએ એ જ્ઞાની મહાત્માઓના સદુપદેશથી સમજાય છે. આ રીતે સદુપદેશનું કાર્ય ઘણું મહત્ત્વનું છે.

(૨) સોપક્રમ પાપના નાશથી — સોપક્રમ એટલે શુભ પરિણામ વડે પ્રાપ્ત કરવા લાયક. એટલે શુભ પરિણામથી પાપનો નાશ કરવાથી હિંસાની નિવૃત્તિ થાય છે. મનમાં હિંસાનો એટલે પાપનો વિચાર આવે કે તરત તેમાંથી પાછા હઠવાથી એટલે કે મનમાં ઊઠતા હિંસાના વિચાર કે ભાવને અટકાવી દેવાથી દ્રવ્યહિંસા થતી નથી.

(૩) શુભાશયની વૃદ્ધિથી — પોતાનામાં કોઈને હણવાનો ભાવ ઉત્પન્ન પણ ન થાય, એ માટે અહિંસાની ભાવનાની, સર્વ જીવો પ્રત્યે દયાની ભાવનાની વારંવાર સતત વૃદ્ધિ કરતા રહેવાથી હિંસાની નિવૃત્તિ થવા લાગે છે.

આમ, હિંસાની નિવૃત્તિ અને અહિંસાની ભાવનાના ષોષણ માટે અહીં મુખ્ય ત્રણ ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે.

[૩૭૦] અપવર્ગતરોર્બીજં મુખ્યાઽહિંસેયમુચ્યતે ।

સત્યાદીનિ વ્રતાન્યત્ર જાયન્તે પલ્લવા નવાઃ ॥૪૫॥

અનુવાદ : અહિંસા તે મોક્ષ (અપવર્ગ) રૂપી વૃક્ષનું બીજ છે. તે મુખ્ય કહેવાય છે. અહીં સત્ય વગેરે વ્રતો તે એનાં પ્રગટેલાં નવાં પલ્લવો છે.

વિશેષાર્થ : અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતો છે. એમાં પ્રથમ સ્થાન અહિંસાને આપવામાં આવ્યું છે. જૈન દર્શનમાં અહિંસાની અવધારણા ઘણી જ સૂક્ષ્મ છે. મન, વચન અને કાયાથી, કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એમ ત્રિવિધે ત્રિવિધે અર્થાત્ નવ કોટિએ અહિંસાનું પાલન દ્રવ્યથી અને ભાવથી કરવાનું હોય છે. જો આ પ્રમાણે એક માત્ર અહિંસા વ્રતનું પાલન બરાબર ચુસ્ત રીતે થાય તો બાકીનાં ચારે મહાવ્રતોનું પાલન આપોઆપ થઈ જાય છે. એટલા માટે અહિંસા મહાવ્રતને પરમ ધર્મ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

પાંચ મહાવ્રતોમાં અહિંસાને મોક્ષરૂપી વૃક્ષના બીજ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ બાકીનાં ચારે મહાવ્રતો તે અહિંસા રૂપી વૃક્ષને ફૂટેલાં પલ્લવ એટલે કે પાંદડાં છે. પાંદડાં, ડાળી વગેરે વિના વૃક્ષ પરિપૂર્ણ બને નહિ. એકલા થડની એટલી શોભા નહિ અને વૃક્ષનો એટલો વિકાસ પણ કહેવાય નહિ. પરંતુ બીજી બાજુ વિચારીએ તો બીજ કે થડ ન હોય તો ડાળી, પાંદડાં વગેરે ઊગી શકે નહિ. આ પાંચ મહાવ્રતોનાં ક્રમ અને મહત્ત્વને સમજવા માટે વૃક્ષનું આ સુંદર રૂપક બહુ ઉપયોગી અને અસરકારક છે.

અહિંસાની સૂક્ષ્મ સમજણ જીવને સમ્યગ્દર્શન અપાવે છે અને અહિંસાનું સૂક્ષ્મ પાલન જીવનાં કર્મો ખપાવવામાં સહાયરૂપ થાય છે. એટલે ફક્ત પરિપૂર્ણ અહિંસામાં પણ મોક્ષગતિ અપાવવાનું બળ છે.

પાંચ મહાવ્રતોમાં અહિંસા અને સત્ય બે મુખ્ય છે. કેટલાક ધર્મોએ સત્યને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે અને પછી દયાને. સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે એમ તેઓ કહે છે. સત્યથી સંસાર-વ્યવસ્થા ટકી રહે છે, પણ અહિંસાથી સંસાર વધુ સુખરૂપ બને છે. કટુ સત્ય ક્યારેક હિંસાને જન્માવી કે ઉત્તેજી શકે છે. જ્યાં સંહાર હોય ત્યાં સુખ નથી હોતું. એટલે અહિંસા અને સત્ય એ બે વચ્ચે જ્યાં વિસંવાદ થતો હોય તો ત્યાં જૈન ધર્મ પ્રથમ સ્થાન અહિંસાને આપે છે. અહિંસાના સૂક્ષ્મ અને ચુસ્ત પાલનમાં સત્યનું પાલન આપોઆપ આવી જાય છે.

જૈન ધર્મે અહિંસા અને સત્યની (અને અન્ય મહાવ્રતોની પણ) જેટલી સૂક્ષ્મ વિચારણા કરી છે તેટલી દુનિયામાં અન્ય કોઈ ધર્મે કરી નથી.

[૩૭૧] અહિંસાસંભવશ્ચેત્યં દૃશ્યતેઽત્રૈવ શાસને ।

અનુબન્ધાદિસંશુદ્ધિરપ્યત્રૈવાસ્તિ વાસ્તવી ॥૪૬॥

અનુવાદ : આ પ્રમાણે અહિંસાનો સંભવ આ (જિન) શાસનમાં જોવા મળે છે. અનુબંધ વગેરે પ્રકારની શુદ્ધિ પણ વાસ્તવિકપણે એમાં જ રહેલી છે.

વિશેષાર્થ : અહિંસાનો નિર્દેશ સાંખ્ય, નૈયાયિક, ભાગવત-પૌરાણિક, બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોમાં છે. પરંતુ એ બધાંમાં અહિંસાના શુદ્ધ પ્રતિપાદનનો સંભવ ક્યાં છે તે વિચારકોએ, મહાત્માઓએ શોધી કાઢવો જોઈએ એવું ગ્રંથકાર મહર્ષિએ આ અધિકારના એકવીસમા શ્લોકમાં ફરમાવ્યું હતું. એ પછી એકાન્ત નિત્યવાદી, એકાન્ત અનિત્યવાદી વગેરે અન્ય દર્શનોમાં અહિંસાના શુદ્ધ અને અવિરુદ્ધ પ્રતિપાદનનો સંભવ નથી એમ યુક્તિસંગત વિચારણા સાથે સમજાવ્યા પછી અને જૈન દર્શનની તે વિશેની રજૂઆત કર્યા પછી તેઓ આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે અહિંસાના શુદ્ધ અને સર્વાંગીણ પ્રતિપાદનનો સંભવ ફક્ત જૈન દર્શનમાં જ જોવા મળે છે. વળી શુભાશુભ કર્મનાં ફળ, ગતિ, શુભાશુભ કર્મની પરંપરા એટલે કે અનુબંધ વગેરેની થયેલી વિચારણાની દૃષ્ટિએ તપાસતાં પણ અહિંસાના શુદ્ધ, તર્કયુક્ત, સુસંવાદી સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન જૈન દર્શનમાં જ જોવા મળે છે.

ગ્રંથકાર મહર્ષિએ આમ જે વિધાન કર્યું છે તે કોઈ પક્ષપાતથી કે દૃષ્ટિરાગથી નથી કર્યું, પરંતુ તટસ્થ સમાલોચક દૃષ્ટિથી કર્યું છે.

[૩૭૨] હિંસાયા જ્ઞાનયોગેન સમ્યગ્દષ્ટિર્મહાત્મનઃ ।

તત્સલોહપદન્યાસતુલ્યાયા નાનુબંધનમ્ ॥૪૭॥

અનુવાદ : સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા મહાત્માઓને જ્ઞાનયોગ હોવાથી, તપેલા લોઢા પર પગ મૂકવાની જેમ હિંસાનો અનુબંધ હોતો નથી.

વિશેષાર્થ : બાહ્ય સ્થૂલ દૃષ્ટિએ પ્રવૃત્તિ હિંસાની જણાય અને છતાં એમાં હિંસાનો દોષ કેવી રીતે અને કોને નથી લાગતો એ વિશે આ શ્લોકમાં અને પછીના શ્લોકમાં વિચારણા કરવામાં આવી છે.

આ વિશ્વમાં સૂક્ષ્મ જીવો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. વળી બાદર જીવો પણ એટલા જ છે. હાથ-પગ હલાવતાં કે આંખનું મટકું મારતાં પણ કેટલા બધા જીવોની વિરાધના થાય છે ! જો આવું જ હોય તો જે ગૃહસ્થ શ્રાવકો પોતાનું ઘર બંધાવતા હોય અથવા જિનમંદિર કે ઉપાશ્રયનું નિર્માણ કરાવતા હોય તો તેમને આરંભ-સમારંભનો, પૃથ્વીકાય, અપકાય, વાઉકાય વગેરે પ્રકારના જીવોની હિંસાનો દોષ લાગે કે નહિ ? તેવી જ રીતે સાધુ ભગવંતો વહોરવા નીકળે, વિહાર કરે, ક્યારેક અપવાદ રૂપે નદીના પાણીમાંથી તેઓને પસાર થવું પડે તો તેમને દોષ લાગે કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જો તેઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તો તેમને દોષ ન લાગે. તેમના હૃદયમાં હિંસાનો ભાવ કે આશય નથી હોતો. તેમના હૃદયમાં તો અહિંસા, જીવદયા, કરુણાનો જ ભાવ સતત રહેતો હોય છે. આવી વિરાધના અનિવાર્યતાને કારણે, લાચારીથી થાય તો તે માટે તેમના અંતરમાં તો પશ્ચાત્તાપ અને પ્રતિક્ષમણનો જ ભાવ રમતો હોય છે. એટલે પોતાનું કાર્ય પૂરું થતાં તરત જ તેઓ તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેઓ તેમાં રાગતા નથી. તેઓ ક્ષમાયાચના અને આવશ્યક પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લે છે. અહીં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે કે તપીને લાલ થયેલા લોઢા ઉપર પગ મૂકીને જવું જ પડે એમ હોય તો માણસ કેટલી વાર સુધી પગ મૂકી રાખે ? ન છૂટકે જ મૂકે અને તરત પાછો લઈ લે. તેવી રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની પ્રવૃત્તિ પણ આવી જ હોય છે.

[૩૭૩] સતામસ્યાશ્ચ કસ્યાશ્ચિદ્ યતનાભક્તિશાલિનામ્ ।

અનુબંધો હ્યહિંસાયા જિનપૂજાદિકર્મણિ ॥૪૮॥

અનુવાદ : જયણા અને ભક્તિ વડે શોભતા સત્પુરુષોથી જિનપૂજાદિ કાર્યોમાં કદાચ ક્યારેક એ (હિંસા) થાય તો પણ તેમને અનુબંધ તો અહિંસાનો જ છે.

વિશેષાર્થ : હવે ગૃહસ્થોનાં જિનપૂજાદિ કાર્યોમાં રહેલા અહિંસાના અનુબંધ વિશે ગ્રંથકારશ્રી અહીં સ્પષ્ટતા કરે છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ હિંસાનું ક્ષેત્ર અત્યંત વિશાળ છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અને સૂક્ષ્મ જીવોની દષ્ટિએ વિચારીએ તો હાલતાં, ચાલતાં, ઊઠતાં, બેસતાં, બોલતાં, ખાતાંપીતાં સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા, હિંસા અને હિંસા જ છે. પૃથ્વીકાય, અપકાય, વાયુકાય, તેઉકાય, વનસ્પતિકાય વગેરે પ્રકારના જીવોની હિંસા માણસથી નિરંતર થયા કરે છે. આ હિંસાને દ્રવ્ય અને ભાવ ઉપરાંત મન, વચન અને કાયા તથા કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એવી રીતે વિચારીએ તો ઘણા બધા પ્રકારો થાય. દ્રવ્યથી હિંસા હોય, પણ ભાવથી ન હોય, ભાવથી હોય પણ દ્રવ્યથી ન હોય, દ્રવ્યથી હોય અને ભાવથી પણ હોય અને દ્રવ્યથી પણ ન હોય ને ભાવથી પણ ન હોય. ગૃહસ્થ-જીવનમાં આરંભ-સમારંભ હોવાથી સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા તો સતત ચાલતી જ રહેતી હોવા ઉપરાંત આહારાદિ માટે વનસ્પતિકાય જેવા સ્થૂલ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોની હિંસા પણ સતત ચાલતી રહે છે. એમાં દરેક વખતે હિંસા કરવાના દુષ્ટ આશયથી હિંસા થતી નથી. એમાં યતના-જયણાનો ભાવ ન હોય તો હિંસાનો દોષ લાગે.

પંચમહાવ્રતધારી સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોને તો ગૃહસ્થજીવનના આરંભ-સમારંભ હોતા નથી તેમજ તેઓને દ્રવ્યથી જિનપૂજાદિ કરવાનાં હોતાં નથી, પરંતુ ગૃહસ્થોમાં જેઓ પોતાના ગૃહજીવનમાં જયણા પાળે છે તેવા સત્પુરુષો તો જિનપૂજાદિ કાર્યોમાં પણ જયણા પાળવાના.

શાસ્ત્રકારોએ પ્રમાદથી થતી હિંસાને હિંસા ગણી છે અને તેને ઘણી ગંભીર લેખાવી છે. જ્યાં હિંસાનો ભાવ ન હોય, ઈરાદો ન હોય ત્યાં થતી હિંસા એટલી દોષરૂપ નથી. દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ દ્વારા સાંસારિક કાર્યોમાં અજાણતાં કે અનિવાર્યપણે થતી હિંસામાં હિંસાનો અનુબંધ નથી. જિનપૂજાદિ કરતી વખતે સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષોના ચિત્તમાં સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ હિંસા કરવાનો ભાવ કે આશય નથી હોતો. તેઓ અહિંસાની તીવ્ર રુચિ સાથે એમાં પૂરી જયણા પાળે છે અને તેમના હૃદયમાં વીતરાગની ભક્તિનો ઉલ્લાસ હોય છે. એવા લોકોની જિનપૂજાદિમાં થતી દ્રવ્યહિંસા તે હિંસા નથી. વસ્તુતઃ એમાં અનુબંધ અહિંસાનો હોય છે. વળી એવી પૂજાદિ ક્રિયા કરતી વખતે પ્રમાદ ન રાખનારા તથા પૂરી જયણા પાળનારા માણસો તો આવા એકેન્દ્રિય જીવોની કરુણા જ મનમાં ચિંતવતા હોય છે અને તે માટે મનોમન ક્ષમાદિનો ભાવ પણ રાખતા હોય છે.

અલબત્ત, એનો અર્થ એવો નથી કે જેટલા માણસો જિનપૂજાદિ કાર્યો કરે છે તે બધા જ જયણાપૂર્વક, અપ્રમત્ત ભાવથી કરે છે. એમાં પણ એવા માણસો હોઈ શકે કે જેમનામાં જયણા જોવા ન મળતી હોય અને ભક્તિભાવ પણ ન હોય. તેઓ માત્ર ગતાનુગતિક રીતે, યંત્રવત્ જિનપૂજાદિ કરતા હોય. એવા લોકોને દોષ લાગે છે.

[૩૭૪] હિંસાનુબંધિની હિંસા મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ દુર્મતેઃ ।

અજ્ઞાનશક્તિયોગેન તસ્યાહિંસાપિ તાદૃશી ॥૪૯॥

અનુવાદ : દુર્મતિવાળા મિથ્યાદષ્ટિ જીવની હિંસા તે હિંસાના અનુબંધવાળી છે. તેની અહિંસા પણ અજ્ઞાનશક્તિના યોગવાળી હોવાથી તેના (હિંસાના) જેવી જ છે.

વિશેષાર્થ : જ્યાં મિથ્યાત્વ છે ત્યાં માન્યતા ઊંધી થઈ જાય છે. જ્ઞાનથી જે દષ્ટિ અને સમજણનો ઉઘાડ સંભવી શકે છે તે અજ્ઞાનને કારણે સંભવતો નથી. દુર્મતિવાળા માણસો ઉઘાડી હિંસા કરતા હોય છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે હિંસા જ હોય છે. ધર્મને નામે તેઓ પશુબલિ વગેરે પ્રકારની જીવહિંસા કરતા હોય તો પણ તે હિંસા જ કહેવાય. વળી ગૃહકાર્ય વગેરેમાં તેઓ જે હિંસા કરતા હોય છે તે હિંસાના અનુબંધવાળી, અશુભ કર્મની પરંપરાવાળી જ હિંસા હોય છે. એટલે એવી હિંસાથી તેમને ભારે અશુભ કર્મની પરંપરા બંધાય છે. આ તો સમજાય એવી વાત છે. પરંતુ કેટલીક વાર તેમની કહેવાતી અહિંસામાં પણ સ્વરૂપે હિંસા જ રહેલી હોય છે. એમાં એમનું અજ્ઞાન રહેલું હોય છે. મન, વચન અને કાયાના યોગની સૂક્ષ્મ સમજણ ન હોય ત્યાં સુધી આ વાત ન સમજાય એવી છે. દેખીતી અહિંસામાં કેટલીક વાર દ્રવ્યહિંસા ન હોય, પણ ભાવહિંસા રહેલી હોય. આવું જ્યારે બને ત્યારે અહિંસા પણ હિંસાનુબંધી બની જાય છે. તે ભારે અશુભ કર્મની પરંપરા સર્જે છે.

[૩૭૫] યેન સ્યાન્ નિહ્નવાદીનાં દિવિષદ્દુર્ગતિઃ ક્રમાત્ ।

હિંસૈવ મહતી તિર્યગ્ નરકાદિભવાન્તરે ॥૫૦॥

અનુવાદ : એટલે જ નિહ્નવોને દેવગતિમાં પણ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. મોટી હિંસા ત્યાર પછી ભવાન્તરમાં તેમને તિર્યચ, નરકાદિ ગતિમાં લઈ જાય છે.

વિશેષાર્થ : કોઈ માણસ જિનશાસનમાં રહીને અહિંસાનું પાલન કરતો હોય પરંતુ તે ગાઢ મિથ્યાત્વી હોય, નિહ્નવ હોય કે અભવ્ય હોય તો તે તેની પાળેલી અહિંસા તેને બહુ સારું ફળ આપતી નથી, બલકે તેને દુર્ગતિમાં પણ ધકેલી શકે છે. જેઓ બહારથી માત્ર વિવેક ખાતર ભગવાનનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા બતાવતા હોય, પણ અંતરના ખૂણે તેને મિથ્યા માનતા હોય, ગુરુનાં વચન ઉઘાપતા હોય, ઊંધો મત ધરાવતા હોય તેમને નિહ્નવ કહેવામાં આવે છે. જિનશાસનમાં આવા સાત નિહ્નવોની વાત આવે છે. આ સાત નિહ્નવનાં નામ છે : (૧) જમાલિ, (૨) તિષ્યગુપ્ત, (૩) આષાઢાચાર્યના શિષ્યો, (૪) અશ્વમિત્ર, (૫) ગંગાચાર્ય (૬) રોહગુપ્ત અને (૭) ગોષ્ઠા માહિલ. આ સાત નિહ્નવોને પોતાના ગુરુભગવંત સાથે શો મતભેદ થયો તેનો ઈતિહાસ રસિક છે. આ સાત નિહ્નવોમાં જમાલિ, રોહગુપ્ત અને ગોષ્ઠા માહિલ એ ત્રણ નિહ્નવો એવા હતા કે જે જીવનપર્યંત નિહ્નવ જ રહ્યા અને પોતાનો સ્વતંત્ર મત પ્રવર્તાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. તિષ્યગુપ્ત, આષાઢાચાર્યના શિષ્યો, અશ્વમિત્ર અને ગંગાચાર્ય એ નિહ્નવોએ પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો, પ્રાયશ્ચિત લીધું અને પોતાના ગુરુ પાસે પાછા આવી સમુદાયમાં જોડાઈ ગયા હતા.

આવા નિહ્નવો અહિંસા વ્રતનું પાલન કરતા હોય તો તેમને તેથી કદાચ દેવગતિ મળે. પરંતુ તેમના

મિથ્યાત્વને કારણે, અવળી શ્રદ્ધાને લીધે દેવગતિમાં પણ તેમને હલકા કિલ્બિષિયા દેવનો દુઃખદાયક અવતાર મળે છે. વળી એવા જીવોને ત્યાર પછી તિર્યચ કે નરક ગતિ મળે છે અને ત્યાં તે મોટી હિંસા આચરનાર બની શકે છે. વસ્તુતઃ જીવ મિથ્યાત્વી હોય તો તેણે પાળેલી અહિંસા પણ તેને દુર્ગતિમાં લઈ જઈ શકે છે અને એની પાસે ભવાન્તરમાં વળી મોટી હિંસા પણ કદાચ કરાવી શકે.

[૩૭૬] સાધૂનામપ્રમત્તાનાં સા ચાહિંસાનુબંધિની ।

હિંસાનુબંધવિચ્છેદાદ્ - ગુણોત્કર્ષો યતસ્તતઃ ॥૫૧॥

અનુવાદ : અપ્રમત્ત સાધુઓને તે (હિંસા) અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે, કારણ કે હિંસાના અનુબંધનો વિચ્છેદ થવાથી તેમના ગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે.

વિશેષાર્થ : અહિંસાની ભાવના કેટલી ઉત્કૃષ્ટ કોટિની હોઈ શકે છે તે અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેઓ સર્વ વિરતિધર પંચમહાપ્રતધારી સાધુ મહાત્મા છે તેઓએ અહિંસાનું મહાપ્રત પણ નવ કોટિએ ધારણ કરેલું હોય છે. આવા મહાત્માઓના હૃદયમાં સંસારના સર્વ જીવો પ્રત્યે નિરંતર અનુકંપા વહેતી હોય છે. જીવોની પ્રતિપળ રક્ષા એ વિશે એમનો જાગૃતિપૂર્વકનો સતત ઉદ્યમ રહેતો હોય છે. પોતાનાથી ઊઠતાં-બેસતાં, જતાં-આવતાં, હાલતાં-ચાલતાં જે કોઈ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જીવોની વિરાધના થાય છે તે માટે તેઓ 'ઈર્યાપથિકી' (ઈરિયાવહી) કરી લઈને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગી લેતા હોય છે. જે મહાત્માઓના જીવનમાંથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ ચાલ્યાં ગયાં હોય છે, જેઓ અપ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાનકે બિરાજતા હોય છે. તેઓ જે જાગૃતિપૂર્વક જયણા પાળે છે તેથી તેમને હિંસાનો દોષ લાગતો નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'જ્યાં પ્રમત્તયોગ છે ત્યાં હિંસા છે.' : પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા । પરંતુ જ્યાં અપ્રમત્તતા છે ત્યાં હિંસા નથી. આવા સાધુ મહાત્માઓને કોઈ શુભ કાર્ય માટે અથવા અન્ય કોઈ અપવાદરૂપ પ્રસંગે વિહાર દરમિયાન નદી ઊતરવાનો વખત આવે કે ક્યાંક કીચડમાં ચાલવાનું અનિવાર્ય બની જાય અથવા અન્ય કોઈ કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેમની સતત જાગૃતિ અને અપ્રમત્તતાને કારણે તેમને હિંસાનો દોષ લાગતો નથી. વસ્તુતઃ આવા અપવાદરૂપ પ્રસંગે તો એમણે હિંસાના અનુબંધનો વિચ્છેદ કર્યો હોવાથી તથા નિરંતર જાગૃતિ હોવાથી અને અહિંસાની ભાવના હૃદયમાં રમતી હોવાથી એમના ગુણો વધુ ખીલતા હોય છે, પ્રકર્ષ પામતા હોય છે.

[૩૭૭] મુગ્ધાનામિયમજ્ઞત્વાત્ સાનુબંધા ન કાર્હિચિત્ ।

જ્ઞાનોદ્રેકાપ્રમાદાભ્યામસ્યા યદનુબંધનમ્ ॥૫૨॥

અનુવાદ : અજ્ઞાનને કારણે મુગ્ધ લોકોને તે (અહિંસા) કદાપિ અનુબંધવાળી થતી નથી, કારણ કે આ અનુબંધ જ્ઞાનના ઉદ્રેક અને અપ્રમાદથી જ થાય છે.

વિશેષાર્થ : અપ્રમત્ત સાધુઓની હિંસા અને અહિંસાની વિચારણા કર્યા પછી સામાન્ય માણસોની અહિંસાની અહીં વિચારણા કરવામાં આવી છે. સંસારમાં અનેક લોકો મુગ્ધ એટલે કે ભોળા હોય છે. તેઓ અજ્ઞાની કે મૂર્ખ પણ હોઈ શકે છે. એવા લોકો સમજ વગર અહિંસાધર્મનું પાલન કરે તો તેમની

તે અહિંસા, અહિંસાના અનુબંધવાળી એટલે કે શુભ કર્મની પરંપરાવાળી ન થઈ શકે. એ અહિંસા ત્યાં જ અટકી જાય. અહિંસા અનુબંધવાળી ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે જ્ઞાનનો ઉદ્દેક હોય, એટલે કે એટલી સૂક્ષ્મ સમજ હોય અને તે અનુસાર તેમનું અપ્રમત્ત ભાવવાળું જીવન હોય. સામાન્ય માણસોની અહિંસા અને અપ્રમત્ત સાધુ મહાત્માઓની અહિંસા વચ્ચે આટલો ફરક છે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

[૩૭૮] एकस्यामपि हिंसायामुक्तं सुमहदन्तरम् ।

भाववीर्यादि वैचित्र्यादहिंसायां च तत्तथा ॥५३॥

અનુવાદ : એક જ જાતની હિંસામાં પણ ભાવ અને વીર્યની વિચિત્રતા (વિવિધતા)ને લીધે મોટું અંતર છે. તે જ પ્રમાણે અહિંસામાં પણ છે.

વિશેષાર્થ : હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ જૈન દર્શન પ્રમાણે એટલું બધું ગહન છે કે સામાન્ય માણસની સમજમાં તે જલદી ન આવે. એક જ જાતની હિંસામાં પણ ઘણું બધું અંતર હોય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ દેખાતી સ્થૂલ દ્રવ્ય હિંસાના બે સરખા બનાવ હોય તો પણ હિંસા આચરનારનો આશય કેવો છે, તેના સંજોગો કેવા છે, તેની વય કેટલી છે, તેની કક્ષા કેવી છે, તેનો સામાજિક દરજ્જો શો છે, તેના મનના ભાવો કેવા છે વગેરે ઘણી બધી બાબતોની વિચારણા જરૂરી છે. ઉદાહરણ તરીકે એક માણસ બીજાનો વધ કરે છે, પણ એ વધ એને ફરજ રૂપે કરવો પડે છે, કારણ કે રાજ્યનો એ નોકર છે અને ગુનેગારને ફાંસી આપવાની તેની ફરજ છે. આવા પ્રકારની ઘણી વાતો હિંસાની બાબતમાં જોવામાં આવે છે. એક માણસ જીવજંતુની હત્યા કરે છે અને બીજો માણસ માણસની હત્યા કરે છે. એ બંને હત્યામાં ફરક છે. વળી તેમાં દરેકનાં રાગાદિ પરિણામો કેવાં છે તે પણ જોવાય છે. ક્યારેક માણસનો મારી નાંખવાનો આશય ન હોય, માત્ર ધમકાવવાનો જ આશય હોય, પણ ગભરાટમાં સામા માણસનું મૃત્યુ થઈ જાય. આવી અનેક પ્રકારની ઘટનાઓ રાતદિવસ બનતી રહે છે. પરંતુ તે દરેકમાં ઘણું બધું અંતર હોય છે. જેમ હિંસાની ઘટનામાં આટલી બધી વિચિત્રતા અર્થાત્ વિવિધતા અને તરતમતા હોય છે, તેમ અહિંસા વ્રતના પાલનમાં પણ ઘણી બધી તરતમતા હોઈ શકે છે.

[૩૭૯] सद्यः कालान्तरे चैतद्विपाकेनापि भिन्नता ।

प्रतिपक्षान्तरालेन तथा शक्तिनियोगतः ॥५४॥

અનુવાદ : એના (હિંસાના અને અહિંસાના) વિપાકમાં પણ શક્તિના નિયોગથી તથા પ્રતિપક્ષના અંતરાલથી, તત્કાળ કે કાલાન્તરે — એવી ભિન્નતા રહેલી છે.

વિશેષાર્થ : હિંસા અને અહિંસાનાં પરિણામ વિશે કોઈને ભ્રમ ન થાય એ માટે કર્મ સિદ્ધાન્તની વાત અહીં રજૂ કરી છે. જગતમાં એવા દાખલાઓ જોવા મળે છે કે માણસ ઘણો ઘાતકી અને હિંસક હોય ને છતાં સુખ ભોગવતો હોય. હિંસક ટોળકીના કોઈ નાયકે કેટલાંયનાં ખૂન કરાવ્યાં હોય કે ધનાઢ્યોને લૂંટી લીધા હોય. આવાં ધોર કૃત્યો કરવા છતાં એ પોતે આલીશાન મહેલમાં રહેતો હોય અને મહેફિલમાં મોજ માણતો હોય. બીજી બાજુ સતત જીવદયા પાળનાર, અહિંસાધર્મનું પાલન કરનાર વ્યક્તિને કોઈ ભયંકર રોગની વેદના થતી હોય, કોઈક શારીરિક ત્રાસ આપતું હોય કે કોઈક એની હત્યા કરી નાખતું

હોય. આવી વિચિત્ર ઘટનાઓ જ્યારે બને ત્યારે ઉતાવળે ભ્રમમાં ન પડતાં શાન્તિથી અને સ્વસ્થતાથી તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જે બધી ઘટનાઓ બને છે તે કર્મ સિદ્ધાન્ત અનુસાર જ બને છે. કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે એટલે કે વિપાક થાય ત્યારે કર્મ ભોગવાય છે. એમાં એવું નથી કે જે કર્મ બાંધ્યું તે તરત જ ભોગવાઈ જવું જોઈએ. બીજી બાજુ એવું પણ નથી કે તરત ભોગવવાનું ન જ આવે. કર્મો બાંધતી વખતે તેણે જે શક્તિથી તથા જે રસપૂર્વક, જેટલી ઉગ્રતાથી બાંધ્યાં હોય તે પ્રમાણે — એટલે કે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ — અનુસાર ઉદયમાં આવે છે. વળી એવું નથી કે દરેક જીવ સતત શુભ કર્મ કે સતત અશુભ કર્મ જ બાંધ્યા કરે. કર્મબંધ પણ શુભાશુભ પ્રકારનો રહે છે. એટલે ઉદયમાં આવતાં તે તે વસ્તુઓ ભાગ ભજવે છે. એટલે ગ્રંથકાર અહીં કહે છે કે કોઈક કર્મનો વિપાક સઘ એટલે તત્કાળ હોય, અન્તમુહૂર્તમાં જ હોય અને કોઈ કર્મનો વિપાક કાલાન્તરે એટલે કે અમુક કાળ પછી હોય. એટલા કાળમાં તો કેટલાંય વર્ષ પસાર થઈ ગયાં હોય, એટલું જ નહિ જીવના એક અથવા અનેક ભવ પસાર થઈ ગયા હોય. શુભ કે અશુભ કર્મ ત્યાં સુધી સત્તામાં રહ્યું હોય છે.

હિંસા અને અહિંસા એ બંનેમાં હિંસાની પ્રતિપક્ષી અહિંસા કહેવાય અને અહિંસાની પ્રતિપક્ષી હિંસા કહેવાય છે. હવે એવું પણ બની શકે કે હિંસાનાં ભારે અશુભ કર્મનો વિપાક થાય તે પહેલાં અન્તરાલમાં એટલે કે વચગાળામાં પૂર્વે અહિંસા દ્વારા બાંધેલાં ભારે શુભ કર્મનો ઉદય થાય તો હિંસાના અશુભ કર્મબંધન પછી દુઃખ ભોગવવાને બદલે અહિંસાના શુભ કર્મના વિપાકને કારણે સુખ ભોગવવાનું આવે. તેવી જ રીતે અહિંસાના ભારે શુભ કર્મનો વિપાક થાય તે પહેલાં વચ્ચે પૂર્વે હિંસા દ્વારા બાંધેલાં અશુભ કર્મનો વિપાક થાય અને અહિંસા ધર્મના પાલન પછી તુરત દુઃખ ભોગવવાનું આવે. કર્મની ઘટમાળ આમ સામાન્ય માણસથી તરત ન સમજાય એવી, વિલક્ષણ પ્રકારની છે. એટલે કોઈ હિંસક જીવને હિંસા કરવા છતાં સુખી જોઈને મૂંઝવું ન જોઈએ. વિદેશોમાં અને આપણા દેશમાં કેટલાયે માંસાહારી લોકો તથા કતલખાનાં ચલાવનાર આટલું બધું સુખ કેમ ભોગવે છે ? - એવા પ્રશ્નનું સમાધાન આ શ્લોકમાં આવી જાય છે. કતલખાનાં ચલાવનાર, માંસાહારમાં રાચતા લોકોને પોતાનાં અશુભ કર્મો મોડાં કે વહેલાં ભોગવવાનાં આવે જ છે. વર્તમાન સમયમાં યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે દેશોમાં માંસાહારી લોકો આટલું બધું ભૌતિક સુખ ભોગવે છે અને ભારતમાં શાકાહારી ગરીબ લોકો આટલું બધું દુઃખ ભોગવે છે, એટલે માંસાહારમાં પાપ નથી એવું કહેનારાઓની સમજણ અધૂરી હોય છે અથવા કર્મ સિદ્ધાન્ત વિશે તેમનું ધોર અજ્ઞાન હોય છે.

[૩૮૦] હિંસાઽપ્યુત્તરકાલીનવિશિષ્ટગુણસંક્રમાત્ ।

ત્યક્તાવિધ્યનુબંધત્વાદહિંસૈવાતિભક્તિતઃ ॥૫૫॥

અનુવાદ : હિંસા પણ ઉત્તરકાલીન વિશિષ્ટ ગુણોના સંક્રમણથી, અતિભક્તિથી તથા અવિધિના અનુબંધના ત્યાગથી અહિંસા જ છે.

વિશેષાર્થ : હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ કેટલું બધું સૂક્ષ્મ છે તે વિશે અહીં ગ્રંથકાર મહર્ષિ વધુ સમજાવે છે. દેખીતી રીતે દ્રવ્યહિંસા હોય છતાં એને ભાવસભર અહિંસા તરીકે ઘટાવી શકાય છે, પરંતુ એ માટે હિંસા આચરનારનો તેવો શુદ્ધ, શુભ, ઉચ્ચ આશય હોવો જોઈએ.

કેટલીયે ધર્મક્રિયાઓમાં એકેન્દ્રિય જીવોની સ્થૂલ હિંસા થવાનો સંભવ છે. પરંતુ તે ક્રિયા કરનારમાં હિંસાનો ભાવ નથી, પરંતુ તેની ભક્તિનો આવેગ ઘણો પ્રશસ્ય છે. તેણે અવિધિનો ત્યાગ કર્યો છે. ક્રિયા વિધિપૂર્વક થાય છે તેમજ આવે પ્રસંગે દ્રવ્યહિંસા પછી ઉત્તરકાળમાં જે પ્રશસ્ત ગુણો ખીલે છે એનું ક્રિયા કરનારમાં સંક્રમણ થાય છે. તેને લીધે ધર્મકાર્યમાં તેણે આચરેલી હિંસા પણ અહિંસા બની જાય છે. એટલે કે તે હિંસા હિંસા રહેતી નથી. એક સાદું ઉદાહરણ લઈએ તો કોઈ માણસ પોતાના ઘરે પોતાના સ્નાન માટે પ્રમાદપૂર્વક પાણી ઢોળતો હોય તો તેને હિંસાનો દોષ લાગે, પરંતુ કોઈ માણસ જિનમંદિરમાં ભક્તિભાવપૂર્વક, ઉલ્લાસથી જિનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાને જલ વડે પ્રક્ષાલ કરતો હોય અને એનો આશય હિંસાનો ન હોય તો તેને ત્યાં દોષ ન લાગે. ક્યારેક ભક્તિના ઉદ્વેગમાં થોડી અવિધિ થઈ જાય તો પણ તે નિરનુબંધ હોય છે એટલે કે અશુભ કર્મની પરંપરા તે ઉત્પન્ન કરતી નથી.

[૩૮૧] ईदृग् भंगशतोपेताऽहिंसा यत्रोपवर्ण्यते ।

सर्वाशपरिशुद्धं तत्प्रमाणं जिनशासनम् ॥५६॥

અનુવાદ : જેમાં આવા સેંકડો ભેદપ્રભેદ સહિત અહિંસાનું વર્ણન થયેલું છે તે સર્વાશે પરિશુદ્ધ એવું જિનશાસન પ્રમાણભૂત છે.

વિશેષાર્થ : આરંભમાં અન્ય દર્શનોમાં બતાવેલી અહિંસા અને જૈન દર્શનમાં નિરૂપાયેલી અહિંસાની વિભાવના વચ્ચે શો ફરક છે તેની સવિગત છણાવટ કરીને ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ ફરમાવે છે કે અન્ય દર્શનોના મુકાબલે જૈન દર્શનમાં અહિંસાની વિચારણા બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે કરવામાં આવી છે. એ રીતે મન, વચન ને કાયાના યોગ તથા એમાં તરતમતા તથા કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું અને એમાં તરતમતા ઇત્યાદિ દષ્ટિએ વિચારીએ તો અહિંસા ધર્મના સેંકડો ભેદપ્રભેદ જોવા મળે. આટલી બધી સૂક્ષ્મ વિચારણા અન્ય કોઈ દર્શનમાં થઈ નથી. એટલા માટે જ જૈન દર્શનમાં અહિંસાનું નિરૂપણ પરિશુદ્ધ અને પ્રમાણભૂત છે. એમાં કોઈ પરસ્પર વિસંગતિ કે પૂર્વાપર વિરોધ નથી. એમાં બૌદ્ધિક તર્ક છે અને હૃદયની વિશાળ ભાવના પણ છે.

[૩૮૨] अर्थोऽयमपरोऽनर्थ इति निर्धारणं हृदि ।

आस्तिक्यं परमं चिह्नं सम्यक्त्वस्य जगुर्जिनाः ॥५७॥

અનુવાદ : આ અર્થ છે અને બીજા અનર્થ છે એવું હૃદયમાં નિર્ધારવું—આવું આસ્તિક્ય તે સમ્યક્ત્વનું પરમ ચિહ્ન છે એમ જિનેશ્વરોએ કહેલું છે.

વિશેષાર્થ : -અહીં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે આસ્તિક્ય એ સમ્યક્ત્વનું પરમ લક્ષણ છે. આસ્તિકતા અથવા આસ્થામાંથી સમ્યક્ત્વનાં અન્ય ચાર લક્ષણો શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને અનુકંપા પ્રગટ થાય છે. જિનેશ્વર ભગવાને કહ્યું છે તે જ સત્ય છે, તે જ અર્થયુક્ત છે, તેથી ભિન્ન તે અનર્થરૂપ છે—આવી દૃઢ શ્રદ્ધા, એવો મક્કમ નિર્ધાર જીવમાં જો પ્રગટ થાય તો જ તે મોક્ષનો અધિકારી બની શકે છે. ફક્ત એક અહિંસા વ્રતની બાબતમાં પણ અન્ય દર્શનો અને જૈન દર્શન વચ્ચે કેટલો બધો તફાવત છે તે ગ્રંથકર્તાએ અહીં સવિગત સારી રીતે બતાવ્યું છે અને સમજાવ્યું છે. અન્ય દર્શનોમાં જ્યારે વિસંગતિ જોવા મળે છે

ત્યારે જૈન દર્શન સર્વાંશે પરિપૂર્ણ જણાય છે. માટે જ જૈન દર્શનમાં, જિનેશ્વર ભગવાનની વાણીમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. જે જીવ આ રીતે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તે સંસારના પરિભ્રમણના છેલ્લા ફેરામાં અને તેમાં પણ અર્ધપુદ્ગલે પરાવર્તમાં આવી જાય છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે ફક્ત અહિંસા મહાવ્રતની આમ અહીં વિગતે છણાવટ કરી છે. અન્ય ચાર વ્રતોની પણ એ રીતે તુલનાત્મક વિચારણા થઈ શકે. પણ તે અહીં પ્રસ્તુત નથી. સમ્યગ્દર્શનના એક મહત્ત્વના લક્ષણ અનુકંપાની દૃષ્ટિએ અહિંસાની અહીં વિચારણા થઈ છે.

[૩૮૩] શમસંવેગનિર્વેદાનુકંપાભિઃ પરિષ્કૃતમ્ ।

દધતામેતદચ્છિનં સમ્યક્ત્વં સ્થિરતાં વ્રજેત્ ॥૫૮॥

અનુવાદ : શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને અનુકંપા વડે સારી રીતે, અવિચ્છિન્નપણે ધારણ થયેલું સમ્યક્ત્વ સ્થિરતા પામે છે.

વિશેષાર્થ : શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ સમ્યક્ત્વનાં પાંચ મુખ્ય લક્ષણ બતાવવામાં આવે છે. કોઈ વ્યક્તિ પોતે કહે કે પોતાને સમક્તિ થયું છે અથવા અમુક વ્યક્તિને સમક્તિ થયું છે તો તેની ખાતરી શી ? તેની કસોટી કઈ ? સમક્તિનું પ્રમાણપત્ર કોણ આપી શકે ? કોને માટે આપી શકે ? યૌવનમાં પ્રવેશતાં કિશોર-કિશોરીના શરીરમાં થતા ફેરફારોને નિહાળી શકાય છે, પરંતુ સમક્તિના શરીરમાં એવા સાબિતીરૂપ કોઈ ફેરફારો જોઈ શકાતા નથી. એનો અર્થ એ નથી કે એમની કાયામાં બિલકુલ પરિવર્તન થતું નથી. અવશ્ય થાય છે, પણ તે એટલું સૂક્ષ્મ હોય છે કે સામાન્ય નજરે નિહાળી શકાતું નથી. મુખકાન્તિના અવલોકનનો અભ્યાસ કરનારને કદાચ કંઈક અણસાર આવે તો આવે. પરંતુ સમક્તિ જીવને ઓળખવા માટે શાસ્ત્રકારોએ પાંચ લક્ષણો બતાવ્યાં છે. જે વ્યક્તિને સમક્તિ થાય છે તેનામાં શમ એટલે ઉપશમ અને સમતા, સંવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા, નિર્વેદ એટલે ભવભ્રમણ માટે ખેદ, અનુકંપા એટલે જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે દયા અને કરુણાનો ભાવ—આ ચાર લક્ષણો આસ્થા અર્થાત્ આસ્તિક્યના લક્ષણ સાથે અવિચ્છિન્નપણે રહેલાં હોય એટલે કે કુલ પાંચ લક્ષણ હોય તેનું સમ્યક્ત્વ સ્થિરતા પામે છે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આ અધિકારમાં અનુકંપાના—અહિંસાના લક્ષણને જ પ્રાધાન્ય આપીને એ વિશે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને આસ્થા એ ચાર લક્ષણોનો એમણે અહીં કશો વિસ્તાર કર્યો નથી. આ અંતિમ શ્લોકમાં તો શમ, સંવેગ અને નિર્વેદ એ ત્રણ લક્ષણોનો તો માત્ર નામનિર્દેશ જ થયો છે. એની છણાવટ કરવા જતાં ઘણો વિસ્તાર થાય. વળી સમક્તિના તો ૬૭ બોલ છે. એ વિશે ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીએ સઙ્ગ્રહય પણ લખી છે અને ષટ્સ્થાનકની ચોપાઈ પણ લખી છે. સમક્તિનો વિષય તો અત્યંત ગહન અને વ્યાપક છે. એ વિશે સ્વતંત્ર દળદાર ગ્રંથ લખી શકાય એટલી વ્યાપક સામગ્રી જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ભરેલી છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓએ તેમાંથી મેળવીને એ જોઈ જવા જેવી છે.

इति सम्यक्त्वाधिकारः ।

સમ્યક્ત્વ અધિકાર સંપૂર્ણ